

25 чылдың август
1-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 4
(18737)

2016 чылдың
январь 19
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ДЫЛЫВЫС УТТУНДУРБАЗЫН ДЭЭШ...

«ШЫН» солунну идепкейлиг чагыдар ажылга улуг үлүс-хуузун Тээлиниң төп почтазында
р чылдарда ажылдап турар оператор Марианита Максимовна Мөңгө-Далай кириген.

Эрткен чылын республика со-
нарын чагыдып алыр тала-
биле ажылды Тываның бүгү
ууннарының почта салбыр-
ында, «Тывапечат» КХН-ниң
скилеринде багай эвес чорут-

Оң түңнелинде республика со-
нарындан эң-не хөй чагыдылга-
солун «ШЫН» болган.

Республиканың эң-не хоочун,
ен чылын тургустунганындан
90 чыл болган оюн демдеглээ-
ис «ШЫН» солунну ниитизи-би-

ле 4 700 хире номчукчулар чагыдып
алган. Ол дээш солуннуң коллективи
Тываның ырак-чоок булуңнарында
чурттап турар хүндүлүг чонувуска,
бижикчилеривиске, номчукчулары-
выска улуу-биле өөрүп четтиргени-
висти илереттис.

Тыва дылывыс уттундурбазын
дээш, төрзөн дылывысты бистиң
салгалдарывыска өгбелеривистиң
чечен-мерген дамчыдып бергени
ояар арттырар сорулга-биле амы-
дыралга ооң ажылгалын чидирбес
дээш, «ШЫН» солуннуң редкол-

легиязы 2016 чылдың январьның
15-тен декабрьның 15-ке чедир
«ШЫННЫҢ» СЫЛДЫЗЫ» мөөрейни
чарлаанын солуннуң 2016 чылдың
январь 16-да үнген номеринде па-
лаан.

Ынчангаш хүндүлүг бижикчи-
леривисти, номчукчуларывысты
«ШЫН» солунну үезинде чагыдып
ап, солуннуң чарлааны мөөрейге
идепкейлиг киржирин редакция
коллегиязы кыйгырып тур.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруу.

Чагыдылга – 2016

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

«Шын» солун Бурят Республикада
сарыг шажын хүрээсинде.

2016 чылдың «Шын» солуннуң чагыдылгазы Тываның
бүгү почта салбырларында болгаш «Тывапечат» КХН-ниң
киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче
республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар
хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывыс-
ты кыйгырдывыс!

Индекс	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	432,96	865,92	1731,84
31730 — организацияларга	462,96	925,92	1851,84
11530 — пенсионерлерге бол- гаш инвалидтерге	370,20	740,40	1480,80

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар.

Тываның Баштыңының ажыл-херээ

ТЫВАНЫҢ АНЫЯКТАРЫ ДУЗАЛАЖЫР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун
саналдап турар социал төлевилелдеринге
аныяктарның эгелээшкинери немежип турар.

Бо чылдың январь 14-те аныяктар организацияла-
рының төлээлери-биле Тываның Баштыңының ужу-
ражылгазынга киришкен аныяктар «Инек — чөмгө-
рикчи малывыс» болгаш «Аныяк өг-бүлөгө кыштаг»
деп төлевилелдерни күүседиринге дузалажырын
саналдааннар. Республиканың эрге-чагыргаларын-
дан төлевилелдин киржикчилеринин алган малын
азыраар кажааларны тудары-биле эки турачыларның
бригадаларын хевирлеп тургузарынга беленин олар
дыңнатканнар. Шолбан Кара-оол ол төлевилелдерниң
дугайында тодаргай чугаалап бергенде, ыңдыг шиит-
пирни олар хүлээп алганнар.

Аныяк оолдар болгаш уруглар губернатор төлеви-
лелдерин тодаргай болгаш боттуг деп үнелээн дээр-
зин Тываның Аныяктар эвилелиниң даргазы Эртине
Куулар демдеглээн. «Ыңдыг бүгү чүүл көскү болгаш
билдингир-дир: амыдыралдың берге байдалдарынга
таварышкан кижилер бар, кажаа кылырынга материал
четчир, чүгүле ону тудар кижилер чок. Төлевилелдин
киржикчи бүрүзү кажааны боду тудуп азы улус
хөлезилеп ап шыдавас болгай. Ону халас кылып бээ-
ринге белен бис, чүгү дээрге республика Баштыңының
төлевилели кым-бир кижиге чединмес чоруктан үнүп
алырынга дуза болур. Интернет кайгап ораының
азы каш хонук дургузунда хемге эштип чыдарының
орнунга мыңдыг буянның үлө-херекке ийи-үш неделя
ажылдап болгай» — деп, ол чугаалаан.

Тере-Хөл кожуунуң эки турачыларын төлээлеп
келген Усман Умаров губернатор төлевилелдеринин
күүселдезинин кажан эгелээрин суурда дыка хөй
кижи манап турар дээрзин дыңнаткан. «Чедери бер-
ге болганындан, бистиң кожуунуң чурттакчылары
бүдүн чыл дургузунда чүгүле боттары-ла башкарнып
чурттап турар. Ооң уламындан үлө-херекти чүгүле
боттары кылып ап чаңчыккан. Ынчалза-даа күрүнениң
дузазы негеттинип турар чүүлдер бар, губернатор
төлевилелдеринин күүселдезинге олар идепкейлиг
киржир» — деп, ол бүзүрөткен.

Социал эгелээшкини ынчаар деткип, чединмес
кижилерге халас дуза чедиреринге белен чоруу дээш
өөрүп четтиргенин Шолбан Кара-оол ужуражылганың
киржикчилеринге илергейлээн. Тываның кожуун
бүрүзүнге эки турачы тудугжуларның бригада-
зын бо келир тургузарының дугайында аныяктар
организацияларының удуртукчулары-биле республи-
ка Баштыңы дугуржуп алган. Оларга тус чер чагыр-
галары кылыр ажылдарны тодарадып бээр болгаш
тудуг материалдары-биле хандыраар дээрзин Чазак
Даргазы бүзүрөткен.

ИСТЕЛГЕ ЭРГЕЛЕЛИНИҢ РОЛЮН ДЕМДЕГЛЭЭН

Россияның Истелге комитетинин (РИК-тин)
тургустунганындан бээр 5 чыл оюнга тураскааткан
байырлыг хуралга Тываның Баштыңы Шолбан
Кара-оол киришкен.

Ол хүн-биле холбаштыр Шолбан Кара-оол ис-
текчилерге байыр чедирген болгаш бо хире кыска
хуусаа дургузунда эргелелдин ажылдакчылары
республикага кем-херек үлгөдишкенин кызырар
сорулгага көскү салыышкынны кириген дээрзин
демдеглээн. Истекчилерниң мергежилениң бедип
турарын Чазак Даргазы база демдеглээн. 2015
чылда 1320 кеземче херээниң 528-ин, ооң иштин-
де коррупциялыг 18 херекти судтарже кириген.

(Уланчызы 2-ги арында). ➡

Хүннүң медээлери

КРЕЩЕНИЕГЕ БЕЛЕТКЕЛ

Православ чүдүлгелериниң Кызылга сугга эш-тириниң езулалын эрттирер чери—Вавилин ээпээ бо чылын база аалчыларны манаан.

Ол чүдүлгениң төлээлери Бурганның Крещениезин январьның 18-тен 19-че дүне демдеглээр.

Улус кирер кылдыр хемниң дожун оюп каан, олче чаданы кылган, ыяш орутку чоруткан, демир-суугу тургускан майгынны тиккен. Байырлал хүнүнде сугга киргеннерге изиг шайны куткан. Ол ышкаш электр чырынын кириген, езулал кылыр черниң девискээрин чырыткан.

Мэрияның болгаш муниципалдыг бүдүрүлгелерниң күжү-биле крест хевирлиг даш дүрзүнү тургускан, майгын тиккен черниң харын аштап каан. Автотранспорт оруун болгаш ону тургузар черни белеткээн.

Бо чылын машина турар черни улгаттырган, чүге дээрже эрткен чылын тускайлаан черге чоннуң автомобильдери сыңмайн турган.

Чогуур орук демдектерин болгаш ол черге баар орук айткычыларын тургускан, езулал кылыр черни кажаалаан.

Январь 18-19-та Вавилин ээпээнге Кызыл АТБ-зиниң автобустары чоруп турар. Пассажирылар хем ол чарында «Пятак» деп доктаамдан ийи автобус-биле чедирип турар. Рейстер январь 18-те 22 шактан эгелзэн, ол январь 19-туң 16 шакка чедир үргүлчүлээр.

Кижилерниң айыыл чок чоруун хандыраары-биле камгалакчылар, биче суднолар инспекциязының инспекторлары, полиция нарядтары болгаш эмчилер бригадалары ажилдап турар.

ТИИЛЕКЧИЛЕРНИ ШАҢНААН

«Найысылалдың оран-саваларының, бүдүрүлгелерниң, организацияларның, садыг объектилериниң даштыкы хевирин Чаа чылга уткуштур эң эки дерип-каастааны дээш» конкурстун тиилекчилерин, идепкейлиг киржикчилерин Кызылдың мэриясы шаңнаан.

Эң чогаадыкчы болгаш тывынгыр организацияларның санынга №21 уруглар сады болгаш «ЖЭУ-2» эргелел компаниязы кирген. Шупту киржикчилерге дипломнарны болгаш акша шаңналдарын тывыскан.

— Байырланчыг сеткил-хөөннү чүгле боттарынга эвес, бүгү хоорайга сөңнеп турар кижилерниң бары аажок өөрүнчүг-дүр— деп, мэрниң социал политика талазы-биле

оралакчызы Нина Потапова чугаалаан.—Силерниң оран-саваларыңарның даштында болгаш девискээринде чырыткылаанып турар онзагай оттарны бүгү хоорай сонуургап көргөн. Ол чаагай чаңчылды Шагаа хүнүнде база уламчылаары күзөнчиг.

Ийиги черни Тываның политехниктиг техникумунуң болгаш Казначейство эргелелиниң коллективтери ээлзэннер. ТР-ниң Божудулга төвүн болгаш №40 уруглар садын база олардан чыда калбайн турар деп санаан. Ол ышкаш оран-саваларының даштыкы хевирин Чаа чылга уткуштур эки дерзени дээш, Национал музейни, ТР-ниң ИХЯ-зын болгаш ТР-ниң Өг-бүлө база уруглар агентилелин демдеглээн.

«ТЫВАНЫҢ ОРУК АЙТЫКЧЫЗЫ»

Республиканың иштинде билдингир апарган элзэн каш турисчи маршруттарны болгаш ооң кайгамчык черлерин кириген «Тываның орук айткычызы» деп номну ТР-ниң Культура яамызы белеткеп турар.

Чаа номну республикада ажилдап турар турисчи индустрияның төлээлери-биле кады чырыкче парлап үндүрер. Культура яамызының дамчытканы-биле, 2016 чылда оон аңгыда регионга болуп эртер культура, уран чүүл, экономика болгаш эртем адырының хемчеглерин кириген «Болуушкуннар календары» чырыкче үнер.

«Бо чылын элзэн каш улуг хемчеглер туризм болуушкуннарынга чылдагаан болур— деп, культура сайыдының бирги оралакчызы Вера Лапшакова дыңнаткан. Ол дээрже делегей чергелиг дириг хөгжүмнүң болгаш шажынның «Үстүү-Хүрээ» фестивалы, «Өгбелерим чурту» үндезин эвээш санныг чоннарның

республика чергелиг чогаадыкчы фестивалы, Тыва Арат Республиканың үндезилеттинип тургустунганының 95 чылынга тураскааткан калбак байырландыр. Республикага оон аңгыда «Евразияның интеллектуалдыг алдыны» делегей аныктарының 2-ги чыыжы эртер, аңаа «Мисс Азия Россия» конкурсу база болур».

2016 чыл Тываның аалчыларынга хүндүткел чылы кылдыр чарлаттынган болганда, чаңчыл болдурары-биле амыдыралче чаа байырлардарны кириери көрдүнүп турар. Чижээлээр, Шагаа байырларында «Манчы байырлалы» эртер. Чайгы үеде «Чайлаг байырлалы» деп чаа байырлал болур. Ооң киржикчилери көшкүн мал ажил-агыы-биле таныжар аргалыг болур. А шай байырлалының фестивальдарына национал кухняның амдангы аш-чем аймаан делген, байырлаар.

Бистиң корр.

ИСТЕЛГЕ ЭРГЕЛЕЛИНИҢ РОЛЮН ДЕМДЕГЛЭ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Немелде истелгеже эгиткен материалдарның саны 58 хуу кызырылган. Истекчилерниң кижилерни буруу чок черге кеземчеге онаай бээр частыргылыг чоруу 3 катап эвээш болган.

Албан-дужаал ээлзэннерниң кем-херек үүлгедир чоруктары-биле, коррупциялыг үүлгедиишкннер-биле демиселге истелге эргелелиниң ажилдакчыларының ролун Тываның Баштыңы онзалап демдеглээн. «Бо талазы-биле ажилдың дээштиг болурунга аажок сонуургалдыг мен, чүге дээрже эрге-чагырганың хүрээлениниң арыг болуру менээ аажок чугула. Эрткен чылын Чазактың албан-дужаалдыг элзэн каш кижилерин—Чазак Даргазының оралакчыларын—дан эгелзеш, сайыттарга чедир халажылгаже үндүрдүм, муниципалдыг тургузугларга кадрлар солчулганын болдурган. Ол дээрже чүгле принциптин болгаш чөптүг чоруктуң айтырыы эвес-

тир, ол дээрже республиканың чурттакчыларының эрге-чагыргага бүзүрели-дир»—деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Бо чылын күүседир деп турар кол-кол төлевилелдерниң—чижээ, «Инек—чемгерикчи малы-выс», «Аныяк өг-бүлөгө—кыштаг» деп социал төлевилелдерни онза кичээнге алырынче Чазак Даргазы истекчилерни кыйгырган. Оларның күүселдезинче республика бюджеттен эвээш эвес акша-хөреңгини шилчидер деп турар. Дыка хөй чединмес өг-бүлелерге ол байдалдан үнүп алырынга дузалаар арганың кайы хире быжыг болуру оор, мегечи кижилерден оларны кайы хире камгалаарывыстан дыка хамааржыр.

«Ол төлевилелдер-биле хол-башкан бүгү ажил-херектерниң долузу-биле ажык-чарлыг болурун хандырып турзувусса-даа, ажырымчылар кайы-даа таладан кээп болур. Албан-дужаалдыг кандыг-бир кижии оон акша бузура бээр болза, төлевилелдин киржикчилери

чединмес кижилер бо оларның дуржулгазын ганындан боттарыны ажыктарын камгалапш баарлар. Мал оорлаар, бо ажылывыс буурап биказыг база бар. Чир уруглуг өг-бүлениң алг оорлап аппаар болза, адыг ажил турар боор» Шолбан Кара-оол чугаа.

Кем-херек үүлгедир тарга болгаш экстрем база коррупцияга уду сел чорудар чиик эвес дээш эргелелдин ажыларынга четтиргенин Кара-оол илгерейлзэн хоочуннарның арттырчаагай чаңчылдарын тив хумагалап, бедик кадрларны өстүрүп турарын демдеглээн. Олажыг кадыкшылды, өгбас-кежиин, албан-хүл чедишкннерни күззэ

ТР-ниң Чазаның пга албаны.

ЭРЗИНЧИЛЕР ДЕТКЭЭН

Тываның Баштыңы — Чазаның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оолдун Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге) Айтыкалында 2016 чылда Тывада кризиске удур «Инек — чемгерикчи малывыс», «Аныяк өг-бүлөгө—кыштаг» деп чаа социал төлевилелдерни боттандыраарын чарлаан.

Эрзин кожуун чагыргазының даргазы Олег Хертектиң айткышы-биле суму бүрүзүнге ук төлевилелдерни таныштыры-бышаан шилилге ажилдары чорудар комиссияларны тургускан. Төлевилелдерниң негелделерин езугаар аныяк өг-бүлелерни шилиир талазы-биле ажилдарны кожуунуң чагырга даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Нина Дагжы, көдээ ажил-агы эргелелиниң начальнигиниң хүлээлгезин күүседип турар Татьяна Саая суурларга чедип, сумуларның удуртукчулары-биле социал төлевилелдерни күүседип, шыдаар аныяк малчын өг-бүлелерниң даңзын тургузар ажилдарны Чаа чылдың дыштаныр хүннеринде организастан чоруткан. Даңзыда

киргеннерден кымнар мал ажилыга ылап-ла сонуургалдыгы, төлевилелдерниң негелделерин күүседип шыдааршыдавазын чон хуралдарынга сайгарып чугаалашканнар. Ук төлевилелдерни кожуунуң чону бедии-биле үнелзэн болгаш деткээн.

2016 чылдың январь 9-та кожуун чагыргазының хуралдаар залында үстүнде айтылган социал төлевилелдерни боттандыра талазы-биле тургустунган комиссияларның ажилын сайгарып чугаалашкан. Хөй чон киржикчилер хуралды Чазактың төлээзи, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыды, кожуунуң куратору Людмила Тас-оол башкарып эрттирген.

«Инек — чемгерикчи малывыс» төлевилелдин комиссиязының удуртукчузу Нина Дагжы, а «Аныяк өг-бүлөгө—кыштаг» төлевилел талазы-биле комиссиязының удуртукчузу Татьяна Саая олар кылдыган ажилдар талазы-биле илеткелдерни кылган. Төлевилелдер аайы-биле суму бүрүзү 2-ден 5-ке чедир кордакчыларның даңзын тургускаш, сумунуң

чурттакчылары боттары гени кылыры-биле чон хуринче кириген.

Чон хуралдарынга лал чок өг-бүлелер хөй уругларлыг бот-ие төлевилелдерге киржиге, бажың, кажаа тудакшалаандырышкынны чер, электр, суг хандызын кым шиитпирлээр черге өөрөнгөн 200 шээди болгаш бызаалыг кожуун девискээринде дып ап болур бе дээн чир айтырыгларны чон турган. Аңаа хамаар тодаргай харыыларны сүмелерни Чазактың т. Людмила Шангыровна б. шилиттинген өг-бүлелери катап эки сайгараш, комиссиязынче кириер жуун комиссиязынга сүм Түңнел сайгарылганы су биле кылгаш, «Инек — рикчи малывыс» төлеви 18 өг-бүлелерниң база « өг-бүлөгө — кыштаг» төлеви 6 өг-бүлелерниң даңзы гускаш, чогуур яамылар руткан.

Халарбаа КАРАЭрзин суур.

ЧАГЫРГА ДАРГАЗЫН ТОМУЙЛААН

Эрзин кожуунуң чагырга даргазының хостуг олудунга кадрлар шилиир конкурс комиссиязының хуралы декабрь 28-те болган.

Конкурс эрттирериниң дүрүмүн езугаар эргежок чугула документиленни үш кордакчы конкурс комиссиязынга дужаан. Бай-Даг суму чагыргазының даргазы, Эрзин суурда чурттап турар Андриян Широкович Лойгу, хоойлу органның хөй чылдарда ажилдап чораан, Кызыл хоорайда чурттап турар Олег Кечирович Хертек, ишти херектер органның хөй чылдарда ажилдап чораан, Кызыл хоорайда чурттап турар Семен Иванович Сотнам.

Конкурс комиссиязының хуралында бо үш кандидатураның ажил-чорудулганын болгаш программаларын сайгарып чугаалашкаш, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттары шилилге кылыры-биле Олег Хертекти база Семен Сотнамны кожуун сессиязынче кириген. Конкурс комиссиязының

даргазы, Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Артур Маадырович Монгал конкурс комиссиязының хуралының шиитпирин кожуун хуралының депутаттарыга таныштыргаш, шын шилилгени кылырын сүмелзэн.

Кожуун уставының негелделерин езугаар чагырга даргазының албан-дужаалына шилилгени чажыт бадылаашкын-биле эрттирген. Ооң түңнелинде кожуун хуралының депутаттарының хөй кезиниң азы 61 хуузуңуң бадылааны-биле Эрзин кожуун чагыргазының даргазы албан-дужаалга Олег Хертекти депутаттар шилип алган.

Эрзин кожуунуң Төлээлекчилер хуралының «Эрзин кожуун чагыргазының даргазын томуйлаар дугайында» № 42 шиитпирин езугаар 2015 чылдың декабрь 28-тен эгелеп Эрзин кожуун чагыргазының даргазынга Олег Кечирович Х.

томуylаткан.

Олег Кечирович Хер 1965 чылда Бай-Тайга кожуу Бай-Тал сумузуңга төрүттү Ийи дээди эртемниг: матем башкызы болгаш юрист. ажил стажы 31 чыл, ооң и де 21 чыл Тыва Республи ишти херектер органи орук шимчээшкнниң а чок чоруун хандыраар алба ажилдаан. Хүндүлүг дышт гаже үнгүжеге чедир Чөөн-Х кожуунуң ишти хере органының орук шимчээшкн айыыл чок чоруун ханд килдинизиниң начальниг ажилдап турган. Алды ур өөнүң ишти Людмила Ким Салчак — Россияның х лел хайгааралының Т Республикада эргелел удуртукчузу. Хөй чылд үре-түңнелдиг ажылы Д Олег Хертек Россияның, Республиканың Ишти хи тер яамыларының база ТР Дээди Хуралының хөй са шанаалдарының эдилери

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың «Чер дугайында» Конституция хойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2015 чылдың декабрь 25-те хүлээп алган

Чүүл
Тыва Республиканың 2004 чылдың
5-27-де № 886 ВХ-1 «Чер дугайында»
ституция хойлузунга («Шын», 2004
дың декабрь 16-да; 2007 чылдың
5-те; 2008 чылдың май 15-те; 2009
дың январь 20-де, апрель 21-де,
5-28-те; 2011 чылдың февраль 17-де,
5-28-те; 2011 чылдың апрель 17-де,
5-28-те; 2011 чылдың июнь 21-де, декабрь 31-де;
2 чылдың июнь 21-де, июль 10-да;
3 чылдың январь 23-те; 2015 чылдың
12-де; «Тувинская правда», 2005
дың март 25-те, декабрь 30-де; 2007
дың июнь 5-те; 2008 чылдың апрель
а; 2009 чылдың январь 30-де, апрель
а, июль 30-де; 2011 чылдың февраль
е, апрель 12-де, июнь 21-де, декабрь
де; 2012 чылдың июль 10-да; 2013
дың январь 17-де, май 23-те, ноябрь
е; 2015 чылдың февраль 14-те; Тыва
публиканың Нормативтиг актылары,
2 чылдың июнь 19-та; 2014 чылдың
20-де, декабрь 30-де; 2015 чылдың
22-де, июль 8-те; Хойлу-дүрүм
эзлериниң албан-езузуунуң интернет-
талы, (www.pravo.gov.ru) 2015 чылдың
14-те; № 1700201505140004; июль
а, № 1700201507010005) дараазында
өскерилгелерни киирер:

1) 1-ги чүүлге:
а) 3 пунктта «хуусаалыг» деп сөстү
ааптар;
б) 5-пунктуну дараазында уткалыг
дыр немээр:
«5) чер участоктарының хойлу-дүрүм
аар эзлери – чер участоктарының
эзлери, чер ажыглакчылары, чер эди-
чилери болгаш чер участоктарының
ндаторлары;»;
2) 4-кү чүүлдү күш чок деп санаар;
3) 6-гы чүүлге:
а) 8 пунктта «хавылары, ооң иштинде
ып алыр арга-биле,» деп сөстөрни
лавырлаары, хавылары» деп сөстөр-
е солуур;
б) 14 пунктта «, ооң иштинде садып
арга-биле,» деп сөстөрни ап кааптар;
в) 17 пунктта «, ооң иштинде садып
арга-биле,» деп сөстөрни ап кааптар;
4) 7-ги чүүлге:
а) 6 пунктта «, ооң иштинде садып
арга-биле,» деп сөстөрни ап кааптар;
б) 11 пунктуну дараазында эдилге-
е бижиир:
«11) муниципалдыг өнчүге хамаар-
а чер участогунуң, садыглажылга
эззин чарып турар үеде ындыг чер
стогунуң садыглаашкыны чокка,
ээн тодарадырының чурумун доктаа-
а тургузары;»;
в) 12 - 15 пункттарны дараазында
ылыг кылдыр немээр:
«12) муниципалдыг өнчүге хамааржыр
гаш садыглаашкын чокка арендага
ген чер участоктары дээш аренда
эвириниң хемчээлин тодарадырының
чурумун доктаадып тургузары;
13) муниципалдыг өнчүге турар чер
стоктарыга хамаарыштыр чанында
участогун кызыгаарлыг ажыглаар
е (сервитут) тургузар дугуржулга
аар өрттэн тодарадырының чурумун
таадып тургузары;
14) хуу өнчүргедер чер участоктарының,
ыг чер участоктары болгаш мун-
алдыг өнчүге хамааржыр черлерни
гаш (азы) чер участоктары катап
аганының түннелинде шөлүнүң ул-
аны дээш телевиди тодарадырының
чурумун доктаадып тургузары;
15) хойлу-дүрүм-биле көрдүнгөн
е-даа бүрүн эргелер;»;
в) 8-ки чүүлдүң 2 кезээнде:
а) 3 пунктта «хуусаалыг» деп сөстү
ааптар;
б) 4 пунктта «(аукционнарның,
урстарның)» деп сөстөрни «аукцион-
хевиринге» деп сөстөр-биле солуур;
в) 8 пунктта «, ооң иштинде садып
арга-биле,» деп сөстөрни ап кааптар;
г) 13-кү чүүлдүң 1 кезээнде:
а) 3 пунктта «хуусаалыг» деп сөстү
ааптар;

б) 4 пунктта «хуусаалыг» деп сөстү
ап кааптар;

7) 13¹ чүүлдү дараазында эдилге-биле
бижиир:

«13¹ чүүл. Чамдык категорияларның
хамаатыларына өнчү кылдыр халаска
чер участоктарын бээриниң чуруму

1. Тыва Республиканың күрүне
өнчүзүнге хамааржыр болгаш үшкү
кижилерниң эргезинден хостуг чер учас-
токтарына хуу өнчү эргени алыры-биле
бо Конституция хойлузунуң 13 чүүлүнүң
1 кезээниң 5 пунктузунда айыттыг хам-
аатылар тускай төлээлеттирген органче,
чер участоктарын өнчү кылдыр халаска
бээр эргени бадыткап турар документи-
лерин кошкан, чогуур билдиришкенин
киирер.

Билдиришкенин хевирин болгаш
документилерниң даңзын, а ол ыш-
каш оларны киирериниң чурумун Тыва
Республиканың Чазаа доктаадып тур-
гузар.

Хей ажы-төлдүг өг-бүлелерге, үш бол-
гаш оон хей уругларны кижизидери-биле
азырап алган өг-бүлелерге, инвалид уруг-
луг өг-бүлелерге чер участоктарын бо
Конституция хойлузунуң 13² чүүлү-биле
доктааткан чурум езугаар бээр.

Бо Конституция хойлузунуң 13 чүүлүнүң
1 кезээниң 5 пунктузунда айыттыг
ган хамаатыларга чер участоктары бээр
сорулга-биле, тускай төлээлеттирген
орган чер участоктарын шилиир болгаш
тургузар талазы-биле хемчеглерни алыр,
а ол ышкыш ол чер участоктарын хамаа-
тыларга өнчү кылдыр халаска бээр кыл-
дыр аңгылаттыг чер участоктарының
даңзынче киирер (моон ыңай – чер
участоктарының даңзызы дээр). Чер
участоктарының даңзызын тургузарының
чурумун тускай төлээлеттирген орган док-
таадып тургузар.

Хамаатыларга өнчү кылдыр халаска
бээр кылдыр аңгылаттыг чер учас-
токтарын тодарадып тургузар ажыл-
дарны тускай төлээлеттирген орган,
хоорай тударының хойлу-дүрүмүзүнде
көрдүнгөн чурум езугаар бадылаттыг
ган девискээр планнаашкынының до-
кументилеринге, черни ажыглаарының
болгаш тудуг тударының дүрүмнеринге,
девискээрниң планын кылыр докумен-
тилерге, чер тургузуунуң талазы-биле
документилерге үндезилеп боттандырар.

Ажыглаарын чөпшээрер каан чер
участоктарының турар чериниң (адре-
зиниң), кадастр дугаарының, шөлүнүң
болгаш хевириниң дугайында медээ-
лерни чер участоктарының даңзызынга
айыткан турар ужурлуг.

Чер участоктарының чыып тургускан
даңзызын Тыва Республиканың Чазаа
бадылаар болгаш Тыва Республиканың
албан-езузуунуң сайтызынга «Интернет»
медээ-телекоммуникация четкизинче
киирер.

2. Хамаатыларга чер участоктарын
өнчү кылдыр халаска бээрин, ындыг
хамаатыларны чер участоктарын өнчү
кылдыр халаска алыр эргелиг кижилер
кылдыр, учетта тургускан оочуру езугаар
боттандырар (моон ыңай – даңзы дээр).

Бо Конституция хойлузунуң 13 чүүлүнүң
1 кезээниң 5 пунктузунда айыткан
хамаатыларны даңзыга тургузарын,
тускай төлээлеттирген органче киирген
бо чүүлдүң 1 кезээнде айыткан чогуур
билдиришкенин үндезилеп кылыр.

Хамаатыларны даңзыже киирериниң
оочурун оларны киирген билдириш-
кинериниң ай, хүнүн көрүп тургаш
тодарадыр. Бир эвес элээн каш хамаа-
тылар билдиришкенин чаңгыс хүнде
киирген болза, хамаатыларны даңзыга
тургузарының оочурун билдиришкин-
нерни хүлээп алган шагын, минутазын
барымдаалап тургаш кылыр.

Даңзыга тургузарының дугайында азы
даңзыга тургузарын чөпшээрериниң
дугайында шийтпирни тускай төлээ-
леттирген орган, билдиришкин кирген
хүнден бир ай дургузунда хүлээп алыр

болгаш чогуур шийтпир хүлээп алган
хүнден беш ажыл хүнүнүң дургузунда, ол
шийтпирни билдиришкин ээзинге бээр
азы берип турарының дыңнадышкыны
кылдыр чагаа хавыга чорудар.

Даңзыга хүлээп алган хамаатылар
дугайында медээлерни чер участоктарын
өнчү кылдыр халаска алыр эргелиг хамаа-
тыларның учедунуң дептеринче киирер
(моон ыңай – даңзы тургузар дептер дээр).
Дептерде даңзы бүрүзүн чурум езугаар
дугаарлаар. Даңзы тургузар дептерниң
формазын тускай төлээлеттирген орган
доктаадып тургузар.

Даңзы тургускан дептер көктөттинген,
дугаарлаттыг болгаш ону долдурар
тускай төлээлеттирген органның таң-
мазы-биле таңмалаттыг турар ужур-
луг. Даңзы тургузар дептерни долдурар-
да, хол-биле тодаргай кылдыр бижиир,
бижип каан чүүлдерге сивирип аштаан
болгаш былчактаан эдилгелер турбас
ужурлуг. Даңзы тургузар дептерге эдил-
гелер кылган ай, хүнүн, эдилге кылган
кижиниң фамилиязын болгаш инициалын,
холунуң үжүүн, азы ол кижиниң бодун
тодарадырынга херек еске-даа реквизи-
терин киирген турар ужурлуг.

Хамаатыларның даңзызын элек-
троннуг эдилекчилерге даңзы тургузар
дептерни чорудары-биле кады кылыр.
Электроннуг эдилекчилерде болгаш
даңзы тургузар дептерде медээлер
дүүшпес, карышкактыг болза, даңзы
тургузар дептерде бижилге мурнады көөр
кол чүүл болур.

3. Хамаатыны даңзыга тургузарында
ойталаарының үндезини болза:

1) бо Конституция хойлузу-биле
дүүштүр чер участогун өнчү кылдыр
халаска бээринге эргези чок болуру;

2) бо чүүлдүң 1 кезээнде айыткан доку-
ментилерни киирбээни азы долу хемчээл-
биле эвес кылдыр кииргени;

3) ындыг ажылдар кылыр бүрүн эргези
чок кижиниң билдиришкин кииргени.

Даңзыга тургузарында ойталаан
таварылгада, хамааты суд чуруму-биле
хомудалды киирип болур.

4. Тускай төлээлеттирген орган чер
участоктарының даңзызын бадылаан хүн-
ден эгелээш, 14 ажыл хүнүнүң дургузунда
хамаатыга чер участогун бээр (бээринден
ойталаарының) дугайында шийтпирни
хүлээп алыр болгаш үш хонук иштинде ол
дугайында хамаатыга бижимел хевирге
дыңнадыр.

Тускай төлээлеттирген орган чер учас-
токтарын хамаатыларга өнчү кылдыр
халаска бээр дугайында шийтпир хүлээп
алган соонда, ол чер участоктарын
даңзыдан уштуп кааптар.

5. Чер участогунга өнчү эргезин бү-
рүткээрин хамааты боду, чер участогун
өнчү кылдыр халаска бээр дугайында
шийтпирге дүүштүр кылыр.

6. Муниципалдыг өнчүге хамааржыр
чер участоктарын хамаатыларга өнчү
кылдыр халаска бээриниң чурумун тус
чер бот-башкарылга органның нормативтиг
хойлу-дүрүм актылары-биле
доктаадып тургузар;»;

8) 13² чүүлдүң 1 кезээниң ийиги абза-
зында «халаска, садыглаашкын болгаш
объектилер тургузар черлерниң баш
удур дугуржулгазы чокка, чер участогун
халаска бээр керээ чарар арга-биле» деп
сөстөрни «садыглаашкын чокка өнчү кыл-
дыр халаска» деп сөстөр-биле солуур;

9) 13³ болгаш 13⁴ чүүлдерни дараа-
зында уткалыг кылдыр немээр:

«13³ чүүл. Хамаатыларны даңзыдан
уштурунуң чуруму

1. Бо Конституция хойлузунуң 13
чүүлүнүң 1 кезээниң 5 пунктузунда айыт-
тыг хам-аатыларны даңзыдан уштурун
дараазында таварылгаларда болдурар:

1) бо Конституция хойлузу-биле
дүүштүр чер участогун өнчү кылдыр
халаска бергенде;

2) даңзыдан уштур дугайында хамаа-
ты билдиришкин кииргенде;

3) бо Конституция хойлузу-биле
дүүштүр чер участогун өнчү кылдыр халаска
алыр эргезин хамааты чидиргенде;

4) тускай төлээлеттирген органче
киирген документилерде херек кырында
шынга дүүшпейн турар болгаш даңзыже
хүлээп алырынга үндезин болбайн турар
медээлерни илереткенде.

2. Даңзыдан уштур дугайында шийт-
пирни тускай төлээлеттирген орган бо
чүүлдүң 1 кезээнде айыткан барымдаа-
ларның тыттып келген хүнүнден эгелээш,
беш ажыл хүнүнүң дургузунда хүлээп
алыр болгаш ол шийтпирни хүлээп алган
хүнден эгелеп, беш ажыл хүнүнүң дур-
гузунда ону хүлээткениниң дыңнады
кылдыр билдиришкин ээзинче тускай
чагылыг чагаа-биле чорудар.

3. Даңзыдан уштур дугайында шийт-
пирге хамаарыштыр хамааты суд чуруму-
биле хомудалды киирип болур.

13⁴ чүүл. Чер участогун өнчү кылдыр
халас бээринден ойталаарының үнде-
зиннери

1. Бо Конституция хойлузунуң 13
чүүлүнүң 1 кезээниң 5 пунктузунда айыт-
тыг хам-аатыларга чер участогун өнчү
кылдыр халас бээринден ойталаарының
үндезиннери болза:

1) хамааты даңзыда турбайн турар;

2) чер участогун өнчү кылдыр халаска
бээр дугайында бо Конституция хойлу-
зунда доктаадып тургускан үндезиннер
чок болганы;

3) хамаатыга хамаарыштыр чер учас-
тогун өнчү кылдыр халаска бээр дугайын-
да, азы бо Конституция хойлузунуң
13-кү чүүлүнүң 2 кезээнде айыттыг хам-
аатыларны күрүне деткимчезиниң хемчеглерин бээр
дугайында шийтпир ооң мурнунда хүлээп
алдыг турганы.

2. Чер участогун өнчү кылдыр халаска
бээринден ойталап каапканын хамааты
суд чурумун езугаар хомудал болур;»;

10) 14-кү чүүлдү күш чок деп санаар;

11) 14¹ чүүлдүң 1 кезээнде «болгаш
объектилер тургузар черлерниң баш
удур дугуржулгазы чокка» деп сөстөрни
ап кааптар;

12) 15-ки чүүлдү күш чок деп санаар;

13) 16-гы чүүлдү күш чок деп санаар;

14) 19-ку чүүлге:

а) 3 кезээнде «, түр када (хуусаалыг)»
деп сөстөрни «халаска ажыглаары» деп
сөстөр-биле солуур;

б) 4 кезээнде «түр када (хуусаалыг)»
деп сөстөрни «халас» деп сөс-биле со-
луур;

15) 21-ги чүүлге:

а) адында «хуусаалыг» деп сөстү ап
кааптар;

б) 1 кезээнде «хуусаалыг» деп сөстү
ап кааптар;

16) 22-ги чүүлдүң 7 кезээниң бирги
абзазын күш чок деп санаар;

17) 24-кү чүүлдү дараазында эдилге-
биле бижиир:

«24 чүүл. Күрүне азы муниципал-
дыг хереглелдерге чер участоктарын
хавыларының үндезиннери

Тыва Республикага күрүне азы мун-
ципалдыг хереглелдерге чер участокта-
рын хавыларын, онза таварылгаларда
Россия Федерациязының Чер кодекзинде
доктаадып тургускан барымдаалар
барда, боттандырар;»;

18) 25-ки чүүлге:

а) 1 кезээнде «хамааты хойлу-дүрүм-
газы-биле доктаадып тургускан чурум
езугаар өнчү ээзинден ооң чер участо-
гун албадал-биле хавырганы күштүгдө»
деп сөстөрни «хамааты болгаш чер
хойлу-дүрүмүзүнде көрдүнгөн өске-
даа үндезиннер-биле» деп сөстөр-биле
солуур;

б) 21 кезээниң 2 пунктузунда «Рос-
сия Федерациязының Чер кодекзиниң
55 чүүлү-биле» деп сөстөрни «Россия
Федерациязының Чер кодекизи-биле»
деп сөстөр-биле солуур;

в) 4 кезээнде «хуусаалыг» деп сөстү
ап кааптар;

19) 34-кү чүүлдүң 1 кезээнде «болгаш
күрүне азы муниципалдыг хереглелдерге
чер участогун хавырган таварылгада»
деп сөстөрни немээр;

20) 36-гы чүүлдүң 2 кезээнде «хуусаа-
лыг» деп сөстү ап кааптар.

2 чүүл

Бо Конституция хойлузу ону албан-
езузу-биле парлаан хүнден, он хонук
эрткен соонда, күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың
Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2016 чылдың январь 12
№ 10-КЗРТ

СҮРЛҮГ ДЕВИИР НАЧЫН МӨГЕ

Аяс, ак-көк дээрде чалгын-нарын херип алган чоргаар ужул чоруур эзир куш дег девип турар бичи оолга ачазы: «Ам минчаар деви, охаай-охаай» — деп өөредир чораан. Отчугаш ооң аайы-биле холдарын өрү көдүрүп алгаш, девигилээр, буттарын-даа часкагылаар. Ачазы огу 5-6 харлыг турдала девидип, боду ыймактажып тургаш, тыва хүрештиң аргаларын база өөредип каан. Ол шорүөзе бергеш-ле, хүреш маргылдааларындан чыда калбас апарган. Чамдыкта октадып-даа алып, чамдыкта шүглүп-даа, үжүүр былаажып-даа турар. «мөгениң майы кадырык» дээр-ле чөп. Сөөлүндө барып, Дус-Дагның эдээнде көдээ суурга девип чораан бичи оол өзүп келгеш, Тываның эң шыырак мөгелериниң аразынага девип, алдар-атка чедир хүрежип чоруур апарган. Ол дээрге Тываның Начын мөгези Отчугаш Тежик-тир.

Отчугаштың авазының-даа, ачазының-даа талазында алдан дөрттүң чириин дуглап чораан шыырак дээн мөгелер бар. Оларның эки чаңчылын Отчугаш дөзеп алган-дыр деп авазы сактып чугаалаар. Ачазы база белең эвес мөгелерниң бирээзи.

Дус-Даг, Чаа-Суур — Отчугаштың өскөн-төрзөн суурлары, ада-өгбелериниң хайыралдыг чурту. Ол 30 чыл бурунгаар февраль айның 1-ниң хүнүнде Иван, Надежда Тежиктерниң өг-бүлезинге ийиги огу бооп төрүттүнгөн. Отчугаш удавас 31 харлаар. Бодундан улуг угбазы Олча, дуңмалары Лира биле Шиник бар.

Бодунуң үе-чөргелериниң

аразында шала бедик, узун, шилгедек сынныг оолдуң школага өөредилгези эки. Бичизинденне бүдүжү оожум-топтук, «чыткан хой тургуспас» чаңныг. Хейниитичи болгаш спортчу-даа, культура-массалыг-даа хемчеглерден чыда калбас. Эштеринден узун боорга, ыңдыг ирги бе, «Че, Отчугаш, узун кижиле...» дижир. Ол, шынап-ла, «турза узун, тутса мөге» оолдарның бирээзи.

Чаа-Суур школазының 9-ку класын 2000 чылда дооскаш, Олимпийжи курлавырлар училищезинге өөрөнип киргеш, 2003 чылда ону чедишкинниг дооскан. Алызындан спортка сонуургалы бедик болгаш, оон ханы билиглери бодунга сиңирип алгаш, спорт-биле

олчаан «эдержип» эгелээн. Училищени дооскаш-ла, эр кижиниң ыдыктыг хүлээлгези — Россияның Чепсектиг Күштеринге албанын эрткен.

Шериг соонда төрзөн кожуунуң янзы-бүрү хемчеглеринге идепкейлиг киржип келген. Көдээ суурунун бичи оолдарына хүрештиң арга-хоргазын айтып берип, оларны көзүңдө деткип чораан. 2007 чылдан 2010 чылга чедир Өвүр кожуунуң элээди уругларның спорт школазынга тренер башкылап ажилдаан. Башкы кижилер уругларны бодунуң

уруглары дег чоок көөр болгай. Аңаа ажилдап тургаш, эртембилиин улам «чүглөп», Тываның күрүне университединиң күш-культура факультетинге өөрөнип, дээди эртемни чедип алган. Школачылар-биле кады маргылдааларга киржип, оларны дээш сагыш салып чоруур аныяк башкыга 3 чылынчаар-ла билдиртпейн эрте берген. Отчугаш Иванович уруглар-биле кады сырый холбаалыг ажилдааш, оларның хүндүткелин чаалап алган.

Ол оон улаштыр күш-ажылчы базамын Кызыл хоорайда Сбербанк салбырының айыыл чок албанының ажилдакчызы болуп уламчылаан. Ажил-агыый чай чок-даа болза, хүреш маргыл-

дааларына удаа-дараа киржип келгеш, шаңнадып-мактадып келген.

Ийи чыл бурунгаар Россия биле Тываның демнежилгезиниң база Кызыл хоорайның 100 чылдаан байырлалының Наадым хүрежинге аныяк, шыырак мөге Отчугаш Тежик чедишкинниг киришкен. Республиканың эң шыырак 8 мөгелериниң санынче келген. Ол сөөлүгү сес мөгеге келгеш, Тываның малчыннар Наадымының 17 дакпыр чемпиону Күчүтен мөге Аяс Монгушка таварышкаш, октадыпкан. Шыырак дээн сес мөгениң аразында күрүне ады албаан мөге Отчугаш болган. Ынчангаш Тыва хүреш федерациязының хүлээп алган дүрүмүн езугаар ооң Күчүтен-биле хүрежир ужулга таварышканы ол. Дүрүмдө сесче кирген мөгелерден күрүне ады чок мөге эң шыырак аттыг мөгеге таваржыр. Ол езугаар сагып эрттирген-даа. Отчугашка харын эки, шыырак мөгениң чажыт арга-хоргазын база билип алыры артык эвес болгай.

2014 чыл Отчугашка чедишкинниг болган. Кожууннар наадымдарына база удаа-дараа шүглүп келген. Ооң ол хире бедик деңгелге хүрежип чоруурун база улуг байырлалда сес шыырак мөгениң санынга кирип, эки хүрешкени дээш, Тываның Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун чарлыгы-биле Отчугаш Тежикке «Тыва Республиканың Начын мөгези» хүндүлүг атты тывыскан. Ол хире тура-соруктуг, бурунгаар чүткүлдүг аныяк мөге бо атка езулуг-ла төлөптүг.

Отчугаш шыырак мөге боорундан аңгыда, ырлаар-шор-

лаар. Каш-ла чыл буру «Ийи сылдыс» төлөвиле «Угулза» бөлүүнүң ыраа Надежда Куулар-биле чараш ырны чаңгыла күүсеткеш, мөөрейлерниң, шаңналын чаалап алган.

А дөрт чыл бурунгаар биш» мөге деп атты Хору суурга болган хүрешке шүү алган. Оон ыңай 2013 ч. Тыва национал оркестрини тистери Шагаа байырлыг демдегеп тургаш, даш көдөкюн эрттирген. Аңаа база-тергииндээн, 150 кил аар дүлээп үр көдүрүп алгаш тур киржикчилерниң аразы шылгараан. Бо Начын мөгениң кандыг-даа чаң бар деп дөзө чогуур.

Эр кижиниң үш оюнунга чугаш киржип турар дизи частырыг турбас. Аныяк хей-хей шаңналдарның эдичизи. Ол төрзөн суурунга бичи оолдар хүрежин у дараа эрттирип, оларны де турар. Хүрештиң аарыкчыл ону «чараштыр хемдип каан жык дег мөге» деп баштакта чугаалажырлар.

Амгы үеде Отчугаш бүлезин-биле Кызылда чурт ажилдап турар. Өөнүң ийи Лилия Тежик база Өвүр кы Олар уруу Сюзаннаның, Опананың ынак ава-ачазы. Ан мөге бодун деткип чоруур нунга ачы-дузасы, арга-сүмө сагыш-човаашкыннары дө сеткилинден өөрүп, четтирген илередип чоруур.

Анисья ТҮЛҮШ.

Владимир ЧАДАМБАН тырттырган чуруу.

ХЕМЧИК БАЖЫНЫҢ ХОВАР ООЛДАРЫ

Хемчик бажы — Тываның база бир онзагай, ыдыктыг чери. Ол — бичи-бичи дамырак кара суглар, чер адаандан үнүп, шупурткайдыр агып чыдар эм аржааннар-биле байлакоран. Хемчик бажында төөгүлүг черлер аттары, чалым хаялар, базырыктар, шашпаалдар хей болгаш Кара-Чода, Чоон-Хемниң аксын элзээн чоннуң ыдык субурганы база бар. Оон ыңай Ары-Хемниң Дээр-Даш деп аттыг Алтай биле Тываның кызыгаарында чыдар улуг, бедик, үнелиг, ыдыктыг даш бар. Ол ыдыктыг черже аъттыг, каш хондур одагланып чорааш чедер. Шак-ла ыңдыг бедик, ыдыктыг даштар чүгле Бай-Тайга биле Мөңгүн-Тайганың девискээринде турар.

Чылдың-на Хаан-Тайга — Бай-Тайганың дагылгазын кылган соонда, эртенде Хемчик-Бажының дагылгазын база эрттирер чаңчылдыг бис. Ол дагылгага сүзүглөп чедерге, сүүзүнү ак, чоруу чогуңгур, күзөлдери бүдүп чоруур болур. Ынчангаш сүлдөзи бедик, чараш Хемчик кыдының эринге чурттап чораан салчактар аймааның салгалдары бир-ле тускай улус. Шимченгир, күш-ажылга ынак, ожул дажы дег онза чараш, хүрөң шырайлыг алышкылар хей.

Олар амгы үеде кожуунда аймактар аразынага эртип турар спортчу маргылдааларның доктаамал тиилекчилери.

Кожуунуң адын камгалап республика чергелиг маргылдаага киржип чорааш, айыыл-халапка таварышкаш, аныяк назынында ийи алышкының «аъдының бажы эрте хоя берзе-даа», кады төрзөн акылары оларның чырыткылыг адынга тураскаадып, спортчу оюннары доктаамал эрттирери чаңылчаан.

Чаа үнүп келген 2016 чылда Н.С. Конгар аттыг Бай-Тал ортумак школазынга спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге каш дакпыр чемпион чораан алышкылар Кара-Кат Салчак биле Сергей Дөлгерниң чырык адынга тураскаадып, республика чергелиг хол бөмбүүнө маргылдаа кидин түлүк эрткен. Спортчуларга болгаш чыылган чонга Бай-Тайга кожуунуң чагырга даргазы Каң Каң-оолович Салчак, Бай-Тал суурнуң чагырга даргазы Борбак-оол Салчак-ович Конгар болгаш кожуунуң спорт чөвүлелиниң удуртукчузу «Россияның тергини туризи» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи, хоочун спортчу, хей шаңналмакталдың эдилекчизи, чоннуң хүндүткелин чаалап алган Владимир Иргитович Баавыл байыр чедирип, спортчу чедишкиннерни күззэн. Аалчыларны делгем, чараш школының столоваязынга башкылар коллективи, суурнуң чагыргазының ажилдакчылары болгаш хоочуннар демни-биле, шайладып, хүндүлөп эрттирген.

Ийи хүн үргүлчүлзэн маргылдааны улуг-бичи чон дыка сонуургаан. Маргылдаага киржип келген командаларның саны хей-даа болза, Кызыл хоорайдан Тываның күрүне университединиң, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Улуг-Хем кожууннарның командалары шыырак ойнааннар. Түннелинде, оолдар аразына Сүт-Хөл кожуунуң Ишкин суурнуң аныяктар командасы тиилзэн. Ийи дугаар черни — Эрги-Барлыктың командасы, үшкүзүн ак-довуракчылар алган. Уруглар аразына Эрги-Барлыктың командасы кымга-даа аштырбайн, тиилеп үнгөн. Ийи дугаарын — Шуй суурнуң уруглары, үшкү черни Ак-Довурактың уруглар командасы элзээн. «Эң шыырак ойнакчы» деп атка Кара-Хөл сумуздан 11-ги классчы Тайгана Хертек, Бай-Тал суурдан Ай-Херел Байков, Ак-Довурактан Айрана Монгуш (8 класс) төлөптүг болганнар. «Эң эки камгалакчы» — Тээлиден Чаян Куулар, «Эң эки халдакчылар» деп атка төлөптүглер Айдыза Акыя 9 класс, Эрги-Барлыктан 10-гу классчы Белек Донгак олар болган.

Кончуг дүшкүрлүг, солун маргылдааның судьяларын демдегелес аргажок. Ким Салчак, Карим Салчак, Маадыр-оол Салчак, Херел Содунам, спорттуң аңгы-аңгы хевирлериниң тренер

башкылары база Ак-Довурак школының күш-культура башкызы Сагаан Монгуш шыырак болгаш шынчы шииткеннер. Ийи хүннүң дургузунда ойнакчыларны деткип, аарыкчылаан хоочуннарга Петров Данар, Светлана Даржаа, Максим Чымба, Сергей Чымба, Борис Даржаа, хоочун малчын Владимир Сержиңмаа дээш, оон-даа өскөлөр хамааржыр.

Кандыг-даа үеде көрүлделерге, маргылдааларга аныяктарны деткип чоруур Кызыл-Даг суурнуң чагырыкчызы Анатолий Бильчейович, чоокта чаа соңгуткан чагырга даргалары Шуй сумуздан Юрий Сарыг-оолович Дамбыл, Оюн-оол Николаевич Ооржак олар база келген. Дыштаныр хүннерде аныяктарны спортчу маргылдааларже хаара тудуп, чылдың-на эрттирип турар демниг алышкыларның эң улуг акызы Бай-Тайга кожуун чагырга даргазы Каң Каң-оолович Салчак. Ол ылаңгыя аныяктарны спортче кыйгырып, өске аймактарга үлегерин көргүзүп, эрттирип турар маргылдааларның шаңналдарын, төрөлдери-биле кады демнежип алгаш, тыпсып турар. Бо чылын база мындыг маргылдаалар уламчылаар.

2015 чылда кожуунуң сумуларында доштуг шөлчүгештерни кылган: кожуун төвүнде немелде өөрелигге таарышкан.

чогаадылга бажыңында, И чашка дуза чедирер төптүң дагы тында база бар. Кышкы сезонун спортчу оюннары эгелей берге Республика чергелиг мячили хоккей маргылдаазының ажедышкыны Бай-Тал суурну кылаң, чараш дожунга, январь болур.

Кандыг-даа маргылдаалар Бай-Тал суурдан эгелээр чаңчыл апарган. Кожуунда баж бир онзагай чүүл — эр улусту мугур төрүттүнгөн хуннери амгы үени-биле ресторандар, кафелеринге эвес, спортчу маргылдаалар-биле демдегелээр бай-тайгажыларны эки чаңчылы апарган. Эр улусу эр хейлер, чылдың дөң эргилдээниң аайы-биле байырлалдарда маргылдаалар оюн-тоглаа-биле эрттирип турар. Кышкы үеде мячилиг хоккей-биле эрттирери чаңылчаан. Бо маргылдаа солун боорга улуг-бичи чон ону көрүп кээр. Чайгаар-ла кижиниң хей-аъды бедий бээр, а көрүкчүлөр каткы хөглүг, чечен-мерген сестер биле одап, аарыкчылап, алыгыржып хүнзээрлер. Ынчангаш Хемчик бажының ховар оолдар көвүдөп, спортка хандыкшы сайзырап-ла турар болзун дөйөрдүм.

Шанно ДАРЖАА

КИЖИ БОЛГАШ БОЙДУС

МЭЭҢ ТӨРЭЭН ЧЕРИМ

Хендерге сумузуң чуртта-кылары черле тывыңгыр улус. Бир-ле чүүлдү боданып, чогаа-дып алган турар. Чаа чылдың байырлалында кудумчу бүрүзү хамаарышкан девискээрин аштап-арыглап, хар-биле янзы-бүрү дүрзүлери, Соок-Ирейни база Харжыгашты, уруглар ойнаар чуңгуларны, хар ши-вээлери кылып, аразында мөөрейлежири чаңыл болган. Байырлалга кудумчу бүрүзү кы-рып киришкен, бажыңнарының

даштынга янзы-бүрү кылаңнааш каасталгаларны аскан. Кежээ соңгаларда Чаа чылдың янзы-бүрү өңнерлиг сайгылгааннары чайнап, чырый бээрге, чараш-ла чорду.

Маңаа кайы кудумчу канчаар киришкен деп чүүл чугула болбайн канчаар, ынчалза-даа оон-даа чугула, онзагай чүүл – кижилерниң бичиизинден эгелээш, улуунга чедир мээң бажыңым, кудумчум, суурум деп билиишкин оттуп, төрөөн

чуртунга чоргаарал, ынакшыл төрүттүнүп быжыглаттына-ры деп бодаар мен. Ол ажил үезинде суурнуң ус-шевер, «ал-дын холдуг» кижилери илереп кээр. Кайы кудумчунуң чуртта-кылары эптиг-демниг, ажилгыр деп чүүл база көскү апаар.

Эрткен чылдан тура төрөл-бөлүк аайы-биле Шагааның байырлыг хемчеглерин эрттирип, шаңналдарын база хары-лап эгелээн. Ол чүүл төрөл аймактың демниин, даанган

чүүлүңгө харысалгалыын база шылгаар. Бистиң сумуда төрөл аймактарның дузасы-биле чүгле Чаа чылды, Шагааны эвес, оон-даа өске байырлыг хемчеглерни эрттирип турары солун.

Кандызын кандыг дээр боор, Хендергеде чурттап чоруур аңгы-аңгы төрөл аймактарның кандыг-бир хемчегни эрттирип, шаңнап-мактаптарын харылап турары дыка онзагай. Байырлыг хемчеглерни эрттирип турары эки, берип турар шаңналдары

база шынарлыг деп көөр чор-дум. Шынап-ла, кижилер бүрүзү бодунуң аймааның адын бо-дап, эптиг-найыралдыг, арала-жып, сүмележип турары каракка көскү. Ол бүгү дыка өөредиглиг, кижиниң сеткилинге эки бо-далдарны болгаш чаңгыс чер-чурттуглары дээш чоргааралды оттуруп кээр.

Анна ЧЫМЫЖЫК,
башкы.

Чеди-Хөл кожуун.

АЖЫГ-СУГ АРЖААНЫНГА СЕГЭЭНИМ

Кады чаштан эки болза, Хая-даш дег сорок болза, Кандыг-даа ажил, өөредилгээ Кадык кижиле чоруур...

1990 чылдың чазынында, Ленинградтың эмчи институтунуң чыл хуусаалыг клиниктиг орди-нарынга өөрөнгөш, доозар эп тургаш, ишти-хырым, чи-ен чөмү хуулдурбас, дораан устуруп кааптар апарган. Чөм-ингээттинмезинден үргүлчү аш аарыыр, дескинер, шаг чок-лыр, эзедир, кегиртир, харык-инээм-даа чок мындыг мен.

Ленинградтың шыырак дээн илгелериниң бирээзинге адып эмнеттим-даа. Янзы-руанализтер ап, УЗИ, рентген алгаш япон фиброгастроскоп-ле шинчип көргөш, «хоочулуг стродуоденит, холецистит» п диагноз салдыган. Ханче, н зытче эмнерни сыкырытып, ип, 2 неделя эмнеткеш-даа, олуг-ла сегиведим. Ол аарыг-ры 1970-1976 чылдарда-ла ик хоорайның эмчи институ-на өөренип тургаш, эртенги, итеки чем таптыг чивейн, чап-аразында буфеттен далаш-е хуужуур азы бутерброд чип, чүгле кежээ харын хырын астап ап тургаш, «тып алган» и-ле болгай мен. Чаңгыс мен-эвес, ол шагның сургуулда-колдуу ындыг чүве.

Чамдык улус: «Эмчи кижиле чап аарыыр чүвөл?» — деп, ырый-даа бээр. Эмчи-даа и болза, дөмей-ле кижиле аажыл, аарыыр зыттиг аан. аңгы көдээ черлерде уруг-эмчилерин, бодум Мөңгүн-га, Чаа-Хөл кожууннарның эмнелгелеринге уруглар кулак, боостая, думчук эм-20 ажыг чыл ажилдаан бол-аажок кээргээр мен. Дыка ге, салгадаан чаш уругну тир эмнээр дээш, аш-чем-рин, уйгу-дыжын уттуптар. Хей чыл стажтыг көдээ эм-аразында шуут каң кадык тыптыры ховар боор. Азы и-ширин байдустуг Мөңгүн-амга өскөш, институт соон-наа 16 чыл эмчилээш, ындыг елге келдим бе?

Ээң канчаар аараанымны уг делгереңгей төөгүп ора-анаа эвес, чүге дээрме мен аш аарыгы улус чоруурун ап билир, ол ижин-шөйүндү-гларын адырып, Ажыг-аржаанын ишкеш, каң кадык зын дээш бижири оарым ол. же-даа аарып тургаш, ду-ужурлуг шылгалдаларым ап, клиниктиг ординату-ы кулак, боостая, думчук и кылдыр доозуп алгаш, мче чанып келдим. Ден-сагыңаным ажы-төлүм,

өөм ээзиниң амырааны-даа аа-жок. Мөңгүн-Тайгамга катап-ла уруглар эмнеп, кулак, боостая, думчук эмневишаан, кол эмчиге дакпырлап ажилдай бердим. Ажил шагы төнүп каарга, безин бажыңымга-даа аарып берген улусту хүлээп эмнеп турдум. Шупту-ла таныш-көрүш, эш-өөр, дөргүл-төрөл болуп кээрге, Мөңгүн-Тайгамга өскөн болгаш ойталап шыдавас чорааным ол-

трактор-биле Ажыг-Суг аржаа-нынга Мөңгүн-Тайгадан үнге-ле, ийи хонуп чорааш, арай боорда чедип келдвис. Чедери берге-ле оран чораан.

Аш-чөмөвис дээжизин са-лып, ак-көк чаламаларыны баглап, аржаанга чалбарып мөгөйгөш, хая дөзүндө сыстып үнгөш, шоргадан холурадыр ак-кан кылагар соок, амданы шала ажыг аржаанны чаңгыс аякты

долгадап, куду олуртур аржаан чораан.

Долгандыр кончуг чараш бойдус, арга-эзим, даглар-биле хүрээлеттинген-даа болза, чо-гум аржаан чоогундан оттулар ыаш тывары берге. Газ плиталыг улус чем кылып ижерге, эптиг-даа, дүрген-даа чорду. Ол үеде Чаа-Хөл суурда «Найырал» совхозтуң профкомундан 36 ак-шага путевка садып алган улусту

эң кол чылдагааны – нерв систе-мазынга артык чүөк чүдүр-түнгенинде: Тывамдан ырак Санкт-Петербург хоорайга өөре-нир дээш, өг-бүлөмни түр када каап, ажы-төлүмнү, оларның ача-зын, ада-иёмни, чоок кижилерим-ни эмин эрттир сактып, сагыш чо-вап турганымдан аарыым эгелээн. Ооң соонда 3-4 эмчи орнунга да-кпырлап, дыш чок ажилдаанымда деп бодап чоруур мен.

1990 чылда аржаанга каң кадык-даа апаргаш, Мөңгүн-Тайгага 3-4 эмчи орнунга уруг-лар болгаш кулак, боостая, думчук эмнеп база кол эмчиге дакпырлап ажилдай бээримге, база катап кустуруп, чем ижип албастай бергеш, аржаан чоо-гунче – Улуг-Хем кожуундан чаа-ла аңгыланган Чаа-Хөл кожуунуң төвү Чаа-Хөл суурже көшкен чылдагааны-даа ол чүве.

Гастрит, холецистит, ижин-шөйүндүдө окулган, өдүндө даш-тарлыг улус эмнеткеш, «экижий бердивис» деп турганын кады аржааннап турганын кижилер-ден каш-даа дыңнаан мен. Ол хамаанчок кызыл өөш, улуг-хырынга рактың (ыжыктың) бирги, ийиги чадазында улус безин экижий бээр чораан. Ар-жаанга 3 чыл улаштыр киргеш, бо хүннерге чедир мынчаар каң кадык чор мен. Ажыг-Суг аржаанынга сегип, кадык апар-ганымны ооң мурнунда-даа со-луннарга орус, тыва дылдарга бижип, сүмелеп келдим. Мээң ынчаар каң кадык апарганымны солундан номчааш, Кызылдың инвалидтер болгаш хоочуннар бажыңындан көөрү багай, инва-лидтер колясказында оран улус безин ижин-шөйүндүзү аарааш, Ажыг-Суг аржаанынга чедип, ону ишкеш, кадык экижээниниң дириг херечизи мен.

Ижин-шөйүндүзү аараан улус-ту эттине берзин дээш, чыл-чылы-биле хилинчектенип, аар өртектиг эмнер садып, эмчиге чыдып тур-байн, Ажыг-Суг аржаанын ижерин, амгы үеде Москвада өөренип-даа чорзумза, үстүндө бижээним дег, мен ышкаш кадык апарзын дээш база катап бо чагааны бижип, арыг сеткилимден сүмелеп ор мен.

Эргим чонум! Кыжын безин Ажыг-Суг аржаанын чалап ал-гаш ижерге, дыка эки. А чайгы шөлээңерни хилис эрттирбейн, төрөөн чериңерниң чараш-каазын магадап, Тываның эм шынарлыг аржааннарынга кадыңарны бы-жыглап, мага хандыр дыштанып аарыңарны күзедим. Каң кадык-ла болуңар!

Зоя ДОНГАК,
Москвада М. Горький ат-тыг литература институтунда аспирант.

дур ийин.

Шак ынчаар 4 уруглар эмчи-зиниң орнунга, чаңгыс бодум уруглар эмчизи болуп турганым ол. Кандыг-даа кижиле демир эвес, таптыг удувайн, каш дакпыр ажилдың меңээ, ылаңгыя нерв системамга ол хире хоралыын-даа билбейн чораан чордум. Ам шуут кузарым дам барган, арып-доруп, элээр бодум эзирек кижиле дег тендирип чоруур апарган мен. Кандыг-бир чоок кижизин чидирпкеш ийикпе, үш, дөрт ажилга дакпырлап өй-чижек чок ажилдаарга, ижин-шөйүндү, ылаңгыя улуг хырынга окулган, ыжык тыптып болурун, эмчи кижиле болгаш, билер-даа болзумза, хензиг-ле чүве дээш «оом-моом аарып тур» деп чарбытынар хөңнүм чок турган мен.

Мөңгүн-Тайгага улустан бир дыңнаары-дыска, Чаа-Хөлде Ажыг-Суг (Үүр-Сайыр-даа ди-жир) ижин-шөйүндү аарыгларын-га хөлчөк дузалаар дижи турар-га, ажы-төлүм ачазы Кара-оол Биче-оолович-биле эң херектиг чүүлдеривисти чүөктөпкеш, 1990 чылдың 8 ай чаазында хаптывыс. Ынчан бис Тээлиже ужупкаш, оон Шагаан-Арыгже автобус-биле, Енисейни мотор-луг хеме-биле эжиндиргеш, дөш-өрү 5-6 күрө чыдаар чорду.

пактапкеш, «дораан кустулар чүве-ле болгай» дээш, манап ор мен. Сураг. Оон база бир аяк долдур аржаанны пактаптым. Ам база сураг. Чөмни чир ха-маанчок көөр хөөн чок бодум ам хөлчөк чем чиксей бердим. Өөм ээзи дораан одаглангаш, зыттиг быдаа кыла шаапты. Ооң чүгле суун безин ижип алгаш, карак-тарым чырып, сергек апардым. Шак ынчалдыр аржаан ишкен хүнүмден эгелээш, кузарым чи-дип, чемге хөөн кирип, чоңаада чип албас үстүг аш-чем аймаан безин чиптер апардым.

Кижиле ынчаар бергедеп аарып бергеш, чурттаар безин хөңнү чок апаар чораан. Келгеш, дол-гандыр бойдушту топтап көрбээн болдум. Ийи, үш хонук эрткенде, ам-на долгандыр амыдыралды, бойдушту хайгаарал, чоорту чу-гаа-соодум үнүп, аржаанчылар-биле хөөрежип турар апардым. Беш хонук эрткенде, биезги тендирип чоруур шаг чок бодум ам шуут Кара-оол Биче-оолович-биле кады 5-7 километр ыракта аргаларже каттап, каткы-чугаам дендеп, каң кадык апардым.

Баштайгы 3-4 хонунда ар-жаанын ишкен кижиле бүрүзүнүң ижин-шөйүндүзүнүң хамык ба-гы – организмге херек чок хора-ны билишкен чорду.

баштай паром, оон трактор-биле чедирер чораан.

Кудус, чоорган, сыртыкты бе-рип турар, ынчалза-даа бис улуг-хүндө барган болгаш, чаңгыс тыва тонувус шугланып удуп турдувус. Столовая бар-даа бол-за, доктаамал ажилдавас, чем чаңгыс айланы бээр. Аржаан-биле чем хайындыртынмас, хол чунарга, хырба дег чыпшычак апаар. Ол чоок кавыда агып чыдар суг чок болганындан, сугну трактор улуг доскаарга эккээр. Ынчангаш хумуңнуг, бидон, канистрлерлиг, майгын, кудус, чоорган, аш-чем, отту-лар ыаш-биле курлавырланып алырга эки. Аржаан чүгле ижин-шөйүндү аарыгларынга эвес, ханы четпес база кеш аарыгларын база экиртиптер чораан. Аржаанче баарының мурнунда «железодефицитная анемия» деп аарыым база бар, гемо-глобиним дыка куду 70 турган болза, аржаан ишкеним соонда, 7 хонгаш, Мугур-Аксынга хынаа-рымга, гемоглобин 120-ге чедир көдүрлүп келген. Оозун бодаар-га, демир дээн чижектег мине-ралдыг бүдүмелдер аржаанның составында ылап бар болгаш, хан-дамыр аарыгларынга база дузалаар аржаан ол.

Аржаан аараанымның

«СЫДЫМ БАЙЫРЛАЛЫ»

«Кызыгаар» совхозтун эрги конторазын Кызыл-Чыраа ортумак школазының спорт залы кылып алган. Өрттенип калган школада оон өске аргажок. Чаа чылга белеткел эгелеп турда, ол залга школаның «Алдын аргамчы» бөлгүмүнүн эрттирген «Сыдым байырлалына» чыылган чон Чазавыстың Даргазы Ш.В.Караоолдун «Сыдым байырлалының» эгелекчизи Тес-Хемде Кызыл-Чыраа школазы дээнинге хол часкап, шупту деткидивис.

Даартазында Берт-Даг, Ү-Шынаа школаларына киреримге, «Сыдым байырлалы», аът малды, дериг-херекселди, Эзир-Караның херэжэн ээзи бистин Чоодувус дээрзин безин чугаалажы берген болдулар.

Тываның аалчыларына хүндүткел чылында Кызыл-Чыраа школазындан эгелээн байырлалды бүгү Тывага эрттирери эптиг-даа, солун-даа. Бо байырлал чылгычыларны, аът мунукчуларын, дериг-херексел кылыр шеверлерин, аътка ынак чонну хаара тудар болгаш чаагай езу-чаңчылдарны оттурар. А 2016 чыл ТАР-ның беш дакпыр чемпиону Эзир-Карага баштайгы шоланы тывысканындан бээр 80 чыл, ооң ээзи Сандамаа Соянның төрүттүнгенинден бээр 120 чыл, акааларның сөөлгү сумузу болган Кызыл-Чырааның 75 чыл ою.

Өргэзвиске келген чонну Өөрүшкүлүг уткуу аар бис. Өле баштыг өгбелерни Өрү чалап, хүндүлээр бис. Хүндүлээр — хүлээлгевис, Хүндүлээр — күзелювис. «Сыдым байырлалы» дээр-ге чүгле дериг-херексел эвес-ле

болгай. Эр кижиниң адаанның үш мөөрейи-биле эр мөзү тудуш болганда, болар каттыштыр чаңгыс өргээ болур. Кадык амыдыралдың өргээзи ол. Бо школага болган «Сыдым байырлалына» аът, хүреш федерацияларының, адапар болгаш хоочуннар чөвүлелдериниң кежигүннериниң идепкейлиги киришкени моон бадыткалы. Ынчангаш бо коллективтиг ажилга хамаарышкан кичээлдерни, ужуражылгаларны школарга, коллективтерге эрттирери, сүмележири чугула. Ылаңгыя «Алдын аргамчының» удуртукчузу Күр-Дагба Лаңааның кичээлинге башкыларның киржири албан. Өөредилге чүгле дериг-херексел кылыры-биле кызыгаарлаттынмас, аът сургуулунуң нарын аргаларын, малды ажаарын, үзүүргедирин, чарыштыарын база шингээдир.

Кызыл-Чырааның 1950 чылда ажилгалга кирген школа бажыны өрттенип калган. Оон бээр эрги интернатта сыңмарлажып келген өөреникчилерниң ада-иези Чазак Даргазының 2016-2017 чылдарда школаны туттуруп бээр дээн сөзүңге дыка-ла өөрдүлөр. Оон школа директорунга автобус алыр сертификат тутсуптарга, чамдык акаалар өөрээш, тура халчыл турдулар. Сояннарның бо школазын ажиткан суму даргазы, Эзир-Караның ээзи болгаш ТАР-ның Биче хурал депутаты (чазак кежигүнү) Сандамаа Соян 1939 чылда репрессияга таваржырга, Тере-Хөл сумузу дүшкен, сояннарның сумузу Агар болу берген. Ол Агар суму, Эрзин аңгы кожуун болу бергенде безин, 1941-1942 өөредилге чылында Допчуң Лахов директорлаан, 38 өөреникчилиги Тере-Хөлдүң кышкы

школазынга 90 кулаш, Самагалдай школазынга 65 кулаш топкак белеткээр планын алганы күрүне архивинде демдеглеттинген.

Сояннарның чогуу чурту — Хаан-Көгей. ТАР Чазавы 1932 чылдың декабрь 22-де кызыгаарны чарлааш, акааларны бээр көжүрүлтерге, суму даргазы Сандамаа Соян Тес-Хемниң Тере-Хөл сумузу биле Тере-Хөл школазын үндөзүлгөн. Сояннар школазы болуп турган Кара-Даш, Сагаан-Тологой (Ак-Тей) болгаш Ужарлыг-Хем оорунга турган Киров МЧАЭ-нин, Каскал, Чагытай, Деспен школалары дүшкүлгөн. Үстүү-Боомга (Ак-Кежиг) тудуп эгелээн школа 1948 чылда өрттөнгөн соонда, акааларның ажы-төлү колдуунда Берт-Даг, Самагалдай школаларына өөренир апарган. 1950 чылда Кызыл-Чыраа школазы ажиттынган.

Бир муң тос чүс бежен чылда Бир-ле дугаар ажиттынган, Бичии чаштар хүлээп алган Бистин ынак школавыс, Кымга-даа-ла уттундурбас Кызыл-Чыраа школазы.

Узун Тестин унун каастап, Улам хөгжээн школавыс, Уругларны өөредип, Угаан кириген школавыс — Кымга-даа-ла уттундурбас Кызыл-Чыраа школазы.

Өрттенип-даа каарга, өөредилгези соксаш кынмаан бо школа келир чылын канчаар көстүр ирги? «Алдын аргамчы» бөлгүм ам-даа алдаржыыр. «Эзир-Кара» музей эжиин ажыдар, езулуг эрлер моон үнер, езу-чаңчыл улам сайзыраар.

Чооду КАРА-КҮСКЕ, акааларның акаазы.

КИЖИЗИДИЛГЕ АДА-ИЕДЕН ХАМААРЖЫР

Кижизидилге — бистин амыдыралывыстың эн чугула кезээ. Өг-бүлөгө чаш уруг төрүттүнүп келген хүнүнден эгелээш, кижизидилге эгелээр. Сураглыг педагог А.С.Макаренко мынчаар чугаалаан: «Шын эвес кижизидилге — бистин келир үеде човулаңывыс, кара-выс чажы, өске улустун болгаш бүгү чурттуң мурнунга бистин буруувус болур».

Кижизидилгени чедииникиниң чорудары ада-иениң уругларынга ынакшылындан, оларның ажилгыр кижилер болурундан аңгыда, тускай педагогиктиг билиглерни чедип алыры негетинип турар.

Кижизидилгениң база бир негелдези — уругларның аажы-чаңында, сагылга-чурумунда эки чүүлдерни эскерери, ону аңгыда уругларны харназынының аайы-биле өскерилгелерни эскерип көөрү кончуг чугула. Өзүп олар бичии кижилер буруу-ле тускай аажы-чаңы болу бээр таварылга эвес.

А уругну кижизидип турарынче сиңнигип көөр болза, ооң аажы-чаңының чылдаганын көрүп болур. Хамык ужур ооң амыдыралын организаастаарында. Уруг белең тура-соруктуг

бооп төрүттүнүп келбе тура-соруу чоорту ка бир сорулганы чедип дээш, бергелерни келгениниң түңнел хевирлеттинер. С кирбейн чыткаш, өөренип шыдавазы кижилер амыдыралының гузунда шыңгыы берни ашпайн чорааш, тура-соруктуг болу бе Өөредилгеге уругнуң соруктуг болурун чүгүлгээр эвес, харын тоду сорулгалы, чүвени кылып билири, кызы шийтирлини дээш, өскү шынарлары илереттир.

Бир эвес өг-бүлүлүг кижилери уругнуң лада чүнү кылып тур айтырбас, сонуурга уругну кижизидеринге ырымчалыг байдалды труп бербес болза, шко кижилер өөредилге ында чугула эвес херек-тир биле берип болур.

Уругну кижизидер бот-кижизидилге чурольду ойнаар. Эл уругларга бодун кижиз күзел медреселдиги-б тыптып кээр. Олар бот кижизидилгениң дузазы-б боттарының тура-сору четпестерин эдиксээр, тарын күштүг, туруштуг дуруксаарлар.

Аюша КУУ

Алдан-Маадыр ортумак школазы.

КЫШКЫ ДЫШТАНЫЛГАДА...

Республиканың уругларның немелде өөредилге төвүңге кышкы каникулдар бал-маскарад-биле эгелээн. Тоол-чургу кышкы аргага Баба-Яга биле Котовася уругларга янзы-бүрү моондактарлыг ужурактарны тургускан. Төптүн өөреникчилери Хар-жыгашты олардан хостап алыр дээш, хөй-ле даалгаларны күүсеткенер. Хөйүнү танцызы «Харжыгаштар», «Чаа чылдың ойнаарактары» флеш-мобту, «Челер-ойну», «Чаа чылдың гороскову» база «Солун белектерлиг дугуй» деп мөөрейлерге тывызыктарны тыпкан. Бал-маскарад Чаа чылдың диско-теказы-биле доозулган.

Дараазында хүннерде төптүн өөреникчилеринге «Чаа чылдың харжыгажы» деп саазындан

дүрзүлөр кезер база хар-биле аңгыгаштар кылыр мөөрейлерни, «Солун белектиг лотерея» база «Чаа чылдың серпантини» деп оюннарны эрттирген. Рождество байырлалында уруглар орус улустун тоолдарын ыдып, кожомыктап, орус чоннуң езу-чаңчылдарын сагып, оюннар ойнап, ырлажып, удур-дөдир белектер солчуп, ойнап-хөгжөзүннөр. Рождествонун төлгө салыр хүнүндө төптүн башкылары уругларга аякка, хөлегеге, номга, чолдак-ойга база дагаага салыр төлгөниң янзы-бүрү езулалдарын көргүзүп, уругларга кылдыртканы, оларга дыка сонуурганчыг болган. Рождествонун программасы «Мээң күзелим» деп тренинг база «Найыралдың хорооводу»-биле доозулган.

Бистин корр.

«АЛДЫН КӨРГҮЗҮГ-2015»

Суугадыр чаап турар,
Суг-ла-Бажы суурун-на ыңай.
Сула-сула чаңнап олар,
Суг-ла-Бажы чонун-на ыңай.

Каа-Хем кожуунуң Суг-Бажы суурунун чону кайгамчык солун, эвилең-ээлдек, биче сеткилдиг, ажил-ишчи чон. Сумуда ниитизи-биле 6 албан организация бар. Оларның-биле бир деңге аныяктар, херэжэннер, хоочуннар, адапар чөвүлелдери ажилдап турар. Сумунуң улуг-бичии чону культура-массалыг хемчеглерниң идепкейлиги киржикчилери дээрзин эгезинде кожомыктан-на эскерген боор силер. Шынап-ла, ыңдыг бис. Чылдың эгезинден, төнчүзүңге чедир аравыста мөөрейлежип, кожуун, республика чергелиг мөөрейлерге, көрүлделерге идепкейлиги киржип турар бис.

Эрткен чылдың ноябрьдан эгелеп албан организациялар, чөвүлелдер аразында неделяның суббота санында «Алдын көргүзүг» деп мөөрей бодунуң ажилын эгелээн. Бо мөөрейниң негелдези — Улуг Тиелелгениң 70 чыл оюнга, Чогаал болгаш Улусчу чаңчылдар чылынга тураскааткан оюн-көргүзүлгелерни, танцы-сам, ыры-шоорну, чоннуң аас чогаалын сумунуң чонунга көргүзери.

«Алдын көргүзүг» мөөрейин школаның коллективи эгелээр аас-кежиктиг болганнар. Башкыларның ажылы чеже-даа чай чок, берге болза, школаның коллективи бо удаа база-ла

демниин, идепкейлиин бадыткааннар.

Оларның соондан чагырга, эмнелге, почта салбыры, уран чүүл төвүнүн ажилдакчыларының каттышкан концертин сумунуң чону көргөннер.

Дараазында элчегде аныяктар чөвүлели солун концертин

чонга бараалгаткан. Боттарының чогаадып алганы танцы-самы, даарап кеткен чараш хеви аныяктарны оон-даа онзагай кылдыр сценага хуулдуруп көргүскөн.

Улаштыр «Шончалай» уруглар садының оюн-көргүзүүн сумунуң чону улуг сонуургал-биле көргөннер. Эң-не чараш хөйүнү ырылары-биле уруглар садының коллективи өскелерден ылгалып турганнар.

Хоочуннар чөвүлели мөөрейге чөптүг чылдагаан-биле киржип шыдавайн барза-даа, Чаа чылдың эгезинде боттарының концертин көргүзөр

дээш белеткенип турарлар. Оларның удуртукчузу ТР-алдарлыг башкызы Александр Тюлюшовна Монгуш.

Мөөрейниң түңнели чылды уткаан концерт-би доозулган. «Алдын көргүзүг» мөөрейниң дээди шаңналы «Шончалай» уруглар сады

коллективи төлөптиг болган. Бирги чаданың лауреатта башкылар, 1-ги чаданың дипломантылары аныяктар чөвүлели база Культура бажычыны чагырга чериниң, эмнелген коллективтери тус-тузунда аганнар.

Бо «Алдын көргүзүг» мөөрей 2014 чылда эгелээн турган. Б чан Найырал 1 кудумчузунуң чотакчылары тиилекчилер болган.

Үнүп келген Чаа чылда С.Бажы чонунуң чогаадыкчы ажыдары ам-даа көвүдөп, сайзырала турзун.

ОРУС-КӨК

• Чечен чугаа

Ол аалдың ээлери өггө дөрт кижилер олурганнар. Куду аалдың кенин чап мынчап чорууру ол деп бараадап орган улус, ам-на бичии оглунун боскундур ыглап алганындан, сыылаар чүве олганын билип кааш, дүвүрей-ле бергенер.

— Дүрген, аьдың эзерте, Очурну сүрүп элинер, хоюн кадарып чорбадыва. Ат лган-дыр — дээш, аалдың херээжен и, ыглап чыткан чаш оолду холга ап танда, Орус-Көк оңгарлып кээп, бажын айты оруп алгаш:

— Ат болдум, угбай, оглумну-ла өршээп үнөр! Ат болду, шай... — дээш база кагызын төгө берген.

Аал ишти дүвүрөп, ыңай-бээр маңкып-ла турган. Хой кадарган Очурже үрүк аъттыг оолду хагыскан.

Аалдың эр ээзи:

— Даштын кажаада сигенде бир күнү эктелинер. Ооң эдири-биле шывар, к алтар болза, оон-даа дорайтаар, рну манаарга, дуу ыракта даг бажында и бадып орда, шаг боор. Сооваанда чег албааже талаар чүве-дир — дээш, у-ла бодун айбылаан чүве дег, бижээн аш, үнө халаан.

Чаш төлдүң ыглаарын соксадып чадап, өгнүң херээжен ээзи:

— Оглуң ап, эмзирип көрөм кызым — ш, чүк баарынга орган Орус-Көккө ип аппарып берген.

Эл аразында өгнүң эр ээзи, төрүүрү-э аалга арттырып каан өшкүнү өгжө түп кирип келгеш:

— Айыыл-халап болганда, мал харам-ап орташ канчаар, чаш чүве ат болган, изиг чинге олуртпас болза — дээш, нү ойтур баскаш, таакпы тыртым үеде ип үзүпкөн:

— Оглуң хевин ужул, кызым, чана-авыт, дүрген эдир чаанга ораар бис иген.

Ишкүнүң тынын үскеш, безин сойбайн аш, иштин чара кескеш, улуг хырнын биле каттай ушта соп келгеш:

— Улуг деспин бээрлет, кадай! — дээн. адайы дүвү далаш-биле деспизин берген. Изии-биле бурунайнып чыт-идир чаан соя тырткаш, чаш оолдуң энген черин бүрүнү-биле ораагаш, хырынны чара кезипкеш, ооң чы-ыңай-бээр оңгарлай хозааш, бузуңайнып турар чинге бичии оолдуң ге чедир шуглапкан.

— Тонуң эккел кызым, соовас кылдыр ндан шугла, оглуң бажын эки чылыгы-ичии болгаш, ажыры намдай бээр. ижини чаяан азыраар деп чүве бар, бас боор, кызым. Моон ужулгаш, эки глаар бис, чөргөктен чада салып тур, ырындан алгы-биле ораар, доңуруп-лбас. Барба иштинде тарбаган үзүн аш чылдыңар, чаар бис — дээш, оолду бөле кужатпа алган. Бичии ишкирниги чоруй, шаа төнгенинден е, азы өрттенген чериниң ажыры ай бергени ол ийикпе, ыдыды чиде ту! — удуй берген.

Эк даг бажында чораан Очурга -биле чедирген сөстү бүгү далаш-дыңнай сал-ла, Очур көшкени куду ыртаан чүве дег, шииледир чуглуп келген. Адаанда хем кыдында оолдуң аьдын мунупкаш, кадарып н хоюн улаштыр чагып кааш, кожа-аалче аъттың кара маңы-биле хал-елген. Орус-Көк биле оглу Борбаан ажында кум кыннып, удуй берген нар.

Аалдың ээлеринден чүвениң ужу-ылавылап билип алгаш, ыракта сумузундан эмчи чалаары-би-эм бажында чурттап турар ада-иң аалында, Дастай, Дүмей, Эрес уңмаларының бирээзин чоргузар катап-ла чүгүрүк аьдын мунупкаш, дээн.

И хайындырым хире үе эрткенде, көк биле Борбаан оттуп келгеннер.

Оолдуң өрттенген черин шуглаан эдир чаа болгаш өшкү чини соой берген, ам адырбас болза, эътке чыпшына бээр дээш, аалдың эр ээзи ораашкыннарындан адырыпкан.

Па! Кайгамчык чүве болган. Оолду шып турган эдир чаа сап-сарыг-ла чүве:

— Эки болган-дыр, кызым. Изиг шайга өрттенген чериниң кавынын үндүр соруп эккелгени ол-дур. Ам ириңневес, дораан чылыг тарбаган үзүндөн аяр кылыннадыр чаңар — дээш, хамык чүү-хөөзүн аайлай сала берген.

Эмчини ийи хонганда чалап эккелген-нер. Чүвениң байдалын өөрөңип көргөш, эмчизи Борбаанның шоваазын, эрестиин магадаан. Ириңнетпес эмнерин оолче сыкырытып алгаш, иешкилерни Каргы эм-чизинче аппарган. Он хонук хире эмнээн соонда, оолдуң байдалы экижээн. Тыва чоннуң кара угаан-биле өрттенген оол-га баштайгы «эмчи» дузазын көргүзүп, кожаларының эмнеп хөдөлгенин, эмчизи мактап чугаалаанын, Орус-Көк сактып олурган.

Борбаанны ынчалдыр айыыл-халаптан чайлаткан кожаларының аал-бажының орнунда, ооң салгалдары чурттап чоруурун билип: «Хензиг када оларга кирген болзумза, мөңзэ улуг дуза чедирген ава-ачаңарның ачызында, оглум Борбаан ам ийи дээди эртемниг оол болуп өскөн, а ам Хемчикте башкылап, даргалап ажилдап чоруур деп чугаалаан болзум-за» — деп, боданып орган. Ам чүгле, Борбаанның көзүлбес черинде, дөңмэзниц болгаш мөң эьдинде улуг сорбулар барын авазы сактып олурган.

Баштайгы оглу бүрлүп каарга, аныяк ада Очурнуң сагыш-сеткили аажок аарыксаан. Аалынга ора албас, хемниң ол-бо талаларында аныяк эш-өөрүнүң аразынга барып чугаалажыксаар, са-гыш-сеткил хөлээшкениннен ундарап, муңчулуп чораан. Оозун улуска көргүспес дээш, даады-ла хой кадарар. Ооң соонда мырыңай аалынче хоюн кирип айдепкеш, аалдарже чортуп чоруй баар-даа. Хөңнүн ажыдып аары-биле, каргыраалап ырап алыр хостуг тайгалар сактыр, өггө док-таавас. Аңнаар-меңнээр кижилер мен дээш, өг-бажындан оспаксыраар апарганда, адазы Чырык-Аас ирей улуг оглун эскерип, ада-иезиниң аалынга келгеш, чанарынче далашпайн орган оглун оожуктуруп ча-гаан:

— Сен оглум, аал-кодан ээзи кижилер болгай сен, ырак черден айтырып-колдап алганывыс кенивис база бар-дыр, амы-дыралга чүү-даа турар чоор, эр кижилер узак угаанның, кадыг-быжыг боор. Аныяк улуска төл мурнуңарда. Доктаавайн барган чаш кижиниң соо ак боор, ынчангаш дораан тыптып кээр. Бурунгу өгбелериң чатыын сагып, хүндүлө. Даартадан эгелээш, өске омур-хевир-биле чурттап, аал-оранында мал-маганың өстүрүп, ажил-хожулуң тап-тыг ту! — дээн.

Оон эгелээш, Очурнуң сагыш-сеткили оожурган, аал-коданынче, мал-маганынче катап эглип, амыдыралын эки туда берген.

Бир чыл эрткенде, күскээр кыжын ийи дугаар оглу төрүттүнүп кээрге, ол аажок-ла амыраан. Ону Борбаан деп адап алган-нар. Ол ачазын кайгамчык дөззөн, бопугур чаактыг, сарыг баштыг оолчук болган.

Мурнунда чылын таныжып алганы аныяк эштери Барлык хемниң шапкын суун-даа тоовайн, аьды-биле сүстүрүп кежи кээп, хөрөңгилеп турганы, Дажылар аалынче кежи бар чорда, аьды суг орту-зунга бүдүрээш, шапкын хемниң улуг даш-тарынга ылдыртыгаш, доңгая дүшкөн.

Очур ынчаар шапкын хемниң чалгы-ларынга алзып, чаш төлүн, ынак эжин кагаш, чырык өртемчейден ырап чо-рупкан. Орус-Көккө ол болуушкун, дээрден чаңык бажыга дүшкөн ышкаш, согуңну берген. Оон кеминден, холу-буду сирилээр

аарыгны тыпканы ол. Чаш төлү-биле чаас-каан арткан аныяк ие, өске черге чурттап чорааш, чоорту кунчуу-бээниң чанынче чоокшуладыр көжүп алгаш, бир чыл ажып чорда, хемниң улугу чугаалашкаш, дерги садының таңнылы турган аныяк оол-биле, элтеп-чөлтеп тургаш, олурштуруп кааннар. Улуг улус ындыг, чаш төлгө ада херек, аалдың ажил-хожулун кылыр эр кижилер херек дээш, Орус-Көктү кынчык-тырбааннар. Ол ийиги өг-бүлезиниң ээзи болур Самбай-биле ынчаар-ла эш-өөрүнүң чагыг-сүмезин эдиреп чурттааш, Хемчик-Бажы чурттуг оолду эдиреп, Сыын-Баш-тыг тайгазының арты-биле Чараш-Дашче көжүп ашкандан бээр дөртөн чедиги чылы болганын санап орган.

Ынчаар боданып орда, авазын Саглаш кыйгыра берген:

— Авай, бээр кел че! Шайдан ижип аалыңар, улус далажы бээр! Даай-авам биле силерге шайны садып кагдывыс — диген.

Кады чораан уруглары-биле шай ижип орда, кезээде каткы-хөг үндүрген турар, кыжырымаккай аажылыг, авазы биле даай-авазын чер алыспас, бо-ла хөктүг айтырыгларын салган турар Балдан база катап, хидиледир каттырбышаан, хөөрөп эгелзэн:

— Кырган-ачавыс кандыг кижилер чораа-нын демин-не айтырдым ийин, чедир чугаалавадыңар. Орук ам-даа узун-на бол-гай, хөөрөп оруңар аа дээш, ийи холунуң адыжын дүрбүштүрүшөөң, тас-даа бол, салдыг чүве дег, сегелин суйбагылаан.

Кашпал хемни өрү машина база катап «хөөмейлевишаан», шимчеп үнүпкөн. Үргүлчү-ле чуулган көшкелерлиг кашпал иштин өрү ынаар-ла талыты барааны көстүп турар, ырактан көөргө, калчан кижилер бажы-даа дег тас-тас тайгаларже углай кырында олурар улугуң ыңай-бээр чайгавышаан, машина чоорту көдүрлүп бар чораан.

Орус-Көк ачазының дугайында би-чиизинде көргөн чүүлүн уругла-рынга чугаалап эгелзэн.

— Кырган-ачаңар амгы үе болза, кончуг улуг эртемниг башкы кижилер чораан-дыр. 30 чыл өөрөңгөш, чедип алган эртеми кончуг күштүг сарыг шажын өөрөдигези.

— Ачавыс эмчи лама кижилер чораан дээр але, угбай. Мен орта көрбээн мен — деп, Черликпен угбазындан чугаа эреп айтырган.

— Мен сес-тос-ла хире харлыг турган боор мен. Ачавыстың эмнээр буянын ажил-үлөзүн сурап, кайыын даа аъттыг, чадаг улус келир. Аалга келген чонга авам, ачам аяк шайын кудуп, аарыг-човулаңыга эм-таң-биле дузалаар чораанын сактыр-дыр мен.

Бир-ле катап аалга, уруглары доктаа-вас улус кээп чораан, аъттарлыг элзэн каш улус, аныяк уругларын эдиртип келген. Ачам чылапчага сугну куткаш, ыяш быш-кы-биле булгап-булгап-ла, ном номчуп-ла олар, чарткы хүн эрткен хире үе болган боор. Ол суг чаңгыс черге турупкан. Док-таап турупкан сугга ол улусту чуп, арыглап турар чораан. Улгадып келгеш, авамдан айтырымга, уруг доктаавас улусту ын-чаар домнаар чораанын чугаалаан. База-ла бир чайын чүве, аалдардан хой улус чыгып келгеш, дүк салып, хойтпаан тип алгаш, аажок хөөрежи ажилдап турда, кара булут-даа келген. Удаваанда хумуң-биле узуп төп турган-биле дөмей, кор-гунчуг динмирээшкенин чаьс чоокшулап орда, ашактар ачамдан дилзэн: «Кидис чиглей бээр, чаашкынны намдадып көр» — дээш, ийи кижилер өйгөн кидизинге чаьс дегбези-биле кырынга улуг энчек кидис хере тыртып алган турар чүве. Ачам даш-каар үнгөш, судурун туткаш, ол чаьстың уунче көрүп алгаш, судурун номчуп-ла, номчуп-ла орган. Оон ол чаьс, хемниң ийи талазынче чайгылаш ортузунга ак-

көк дээр хүнней берген. Аалдың улугу амырап, хөглөп турганын сактыр-дыр мен. Сөөлүндө авамдан айтырымга, бойдус-биле ынчаар бержип үрелдешпес, ында-хаая чүгле ховар таварылгада кылып бо-лур аргазы-дыр. Бойдусту албадап болбас, назын кыскалаар дээрзин чугаалаан дээр.

База бир чүвени утпаан мен. Аалывыс-ка «караанда чүве дүшкөн» дижип турар улус келген. Авам бужурганып, хүлзеп албайн турда-ла, ачавыс аякка долдур сүт куткаш, ол келген херээжен кижиниң караан чугаш, көзүлбейн турган караан олче көрүндүр олурткаш, бажынга бир су-дурну салгаш, өске судурну номчушушаан, бир холу-биле ыяш омаашты сүтке суккаш, тырыкылай хүн аайы-биле булгап-ла ор-ган. Та кайы хире үе эрткен чүве, ойнап чоруткаш кээримге, ол сүттү улус эгип алган оочурлап көрүп турар. Мен база сонуургааш, аякта сүттү топтап көөрүмге, ооң кырында эндерик бичии кара курттар шимчеп турар чораан. Ачамның ол кайгам-чык эмнээшкенин ХҮНДҮЛЭЭШ, сөөлүндө артынчактыг улус келген, аалга караанче чүве дүшкөн аныяк херээжен кижилер караа эттине бээрге, ачамга сөгүрүп, тейлеп чедип келгени ол дээр чораан.

Хүн даглар баштарыңа олурупкан. Кежээ дүжүп чорда, тас тайгалар кырынга үнүп келгеннер. Хүннүң ал-дын-сарыг херелдери, талыгырда ак-ак меңгилерни кылаңнадыр суйбавышаан, чер-дээрни улам аян-шинчи кирип, ма-шина кырында чораан улустуң хей-аьдын көдүрүп чораан.

Угбазының чугаазын кичээңгейлиг дыңнавышаан, Черликпен бодундан улуг улустан ачазының дугайында дыңнаан чүүлү артып каар ийин дигензиг, топтап, чугааны улам деткип орган:

— Улуг честемден дыңнаарымга, ача-выс моолдарның салганы чатка дээр кор-гунчуг каргыжын базар, чандыраар чораан кижилер дээр чораан але, угбай?

Ийе, ындыг чораанын улуг улустардан база дыңнап чордум. Ооң эртемниң шын-ныг күштүүнге чүве ийикпе, 30 чылдарның коргунчуг репрессия деп нүгүл-бачыттыг чылдарында безин ачамны албаан, таварыштырбаан дээр чораан. Мен чаңгыс ка-тап көргөним болза, ачам аякты доңгайтыр салгаш, ооң дүвүндө оңгар черин хөө-биле чаггаш, аңаа сүт куткаш, ак саазынга аъттыг кижилер чураш, оя кескеш, база ном номчуп турар чораан. Бир көөрүмге, саа-зын аъттыг кижилер аякты долгандыр халдып турар, оон та канчапкан чүве. Кончуг улуг оваа ыяштарны чыгдыргаш, ынаар ол сүттү чажыптарга, ол аът өрттени берген, мурнуу чүкче чалбыыш от хып чоруй бар-ган. Улуг улус:

— Моолдарның ыдыктап каан аьдын тенек оолдар чылгы-биле сүрүп кел-ген. Моолдар чатка салырга, ону дедир чандырган — деп турар чораан, көргөн чүвем-не ол.

Машинага чораан улус ынчаар чугаа-лажып хөөрежи чорда, Улуг арттың оваа-зы көстүп келген. Сактырга-ла, дээрже чоокшулап келген чүве дег, бедикке үнүп келирге, арт кырының сырын салгыны, чаактарны ажыңнадыр суйбай шонуп, дээрде булуттарга хол чеде бээр хире чоок кыннып келген. Агаарның шыксыг чыды, сеткил-сагышты чымчадыр тарбыдаансыг, чаагай амдан аасче кирип турган ышкаш, тааланчыг апарган.

— Арт кырынга өргүүрү-биле бе-леткеп алганывыс аьш-чемиңер үстүн чажаалыңар, бээр чоокшуладыңар, уруг-лар! — дээш, Орус-Көк өөрөңгөн чаңы-биле Улуг овааның баарыңа сөгөдектей олуруп алган.

Саглаш биле Балдан авазының чугаа-лап берген сактышкынындан кырган-ачазының дугайын дыңнааны оларга улуг өөрүшкү болбушаан, эртемге чүткүл-күзели улам киткеп, сагыжыңа келир үени онзалап чуруп чорааннар.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.

Бай-Тайга кожуун.

80-й юбилейный театральный сезон

января 24 17:00

Репертуар БЭР

«БЭР ОҢАЖАМЫЗ»

Лирическая комедия

Режиссер-постановщик - Алексей Овчаров
Художник-постановщик - Наталья Ломанова
Хореограф - Кристина Жолдубаева
Перевод на якутский язык - Салим Маликов
Музыкальное оформление - Наталья Ломанова
В ролях: Тамара Доржу, Виктория Яковлева, Эльза Маликова, Арина Маликова

12+

Спектакль идет с синхронным переводом на русский язык

Тел.: 2-11-41

января 23 17.00

Рей Кун

«Анна, Анна, Анна»

(комедия)

Постановка Марины Идиди
Сценарий Валерия Шульги, засл. художник РФ
Музыкальное оформление Станислав Ирель, народный артист РТ
Балетмейстер Жанна Демчик

18+

Тел.: 2-11-41

ХӨЛДҮГ КУРОРТ «СЕРЕБРЯНКА»

Республиканың социал кам-галал фондузундан путевка алгаш, «Серебрянка» санаторийинге эмненишаан, дыштаныр аас-кежиктиг болдум.

Санаторийниң чурттаар өрзэлдери арыг-силиг, эмнедип келген кижилерге таарымчалыг байдалды тургускан. Ортумак дурт-сынның Сиилинмаа Сергеевна эмчи мени эвилең-ээлдек, чазык-чаагай хүлээп алгаш, физиотерапевт эмчиже чорутту. Тамара Саңгыр-ооловнаның на-зы-хары улгадыксай-даа берген болза, чиик, сергек, чугаакыры аажок болду. Ол санитар деп-терни долдуруп бергеш, эм-нээшкиннерже «аъткарыпты». Аңаа электри, малгаш күжү-биле, аңгы-аңгы ванналар, душтар, мага-бот нугушкуну, пөш, дус, оожум хөгжүмнүг дыштанылга өрзэлдеринге эмнээшкиннерни ап турдум.

Эки эмнээшкин-биле чергелештир чемгерери аажок ам-данныг, сүүзүнүг, хөй янзы шынарлыг. Диетолог эмчи Зинаида Михайловна аъш-чемниң меню-зун тургускан соонда, поварлар чүгле аңаа чагытыр. Хүнде 3 катап чемгерер болгаш 16.00 шак үезинде ногаа аймаа, фруктуларны, янзы-бүрү хандыларны, а удуур бетинде хойтпакты албан бээр. Кылаштап шыдавас инвалидтерге изиг аъш-чемни палатазынга чедирип бээр.

Эртенги чем мурнунда сула шимчээшкиннер кылдыртып, мага-боттун, баш-мээниң чиик, сергек хүнээринге магадылалды тургузуп турар. Хөй тала-лыг эмнээшкинниң ачызында

даянгыш чок, шору кытар апарганнарның өс-маңнайын чүгө деңнээр.

Сагыш-сеткиливисти чоруур эргим эмчилерив эмчи Альбина Борисовна, певт Сиилинмаа Сергеевна, кринолог Орлан Назын-оооловна, кардиолог Т. Дуюнгааровна оларга чедир мөгөйдим.

«Серебрянка» санато-буянынг эмчилеринге, на-дыг коллективинге үнүп-Чая чылда кадыкшылды, жикти, белең эвес ажыл-чайынналчак чедишк-ни сеткиливистиң ханы:

күзедивис.
Чүрек, дамыр, чүстөр а
Чүдөн артык танып би
Эмнээшкинни уламчыла
Экиртип каан эмчилер
Сестралар, санитарка
Сеткил ханып, четтир
Кадык чорда, кандыг ий
Каткы-хөгүлүг, өөрүшкү
Аарый бээрже, кандыг и
Аяс дээр-даа дүмбей ап
Көрүшпесте көрүштүр
Хөлдүг курорт «Серебр
Хөй-ле улус сөгээш,
Хөгөп чанар «Серебря
Колдуктааштыг илгип к
Холуксаалыг ванна кир
Каш-ла хонук чиңнетке
Кадыкшылым секпери
Оорга-моюн, бүткүр бод
Орта чоор бе, черле шо
Даянгыжым холга тут
Таваар-даа бол,
кылаштай бер
Серен БЮ
Кызыл хоорай.

Профессионал өөрөдигениң «ТЫВААВТОТРАНС» өөрөдиге-курс комбинадының автошколазы

«В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачыларын өөрөдириниң чыылдазын чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛ!!!» деп акцияны чарлаан. Сээң 7 хуу алырыңа эргежок чугула чүүл—чолаачылаар эргениң шынзылгазы негеттинип турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент биледиң көргүс)—1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөрөдир-биле чыылда доктаамал чоруп турар:

«А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ» категорияларның чолаачылары;

-айыылдыг чүөктөр сөөртүр чолаачыларны (ДОПОГ);

-пассажирлер аргыштыларының талазы-биле орук шимчээшкениниң дүрүмнериниң техни-мumu;

-бүгү хевирлерниң чолаачыларының стажировказы;

-удуртукчуларга болгаш өрттүн айыыл чок чоруу дээш харысалгалыг кижилерге ыяап өөренир өрт-техниктиг минимум талазы-биле кыска хуусаалыг курстар.

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң графигин өскерттир арга бар, өөренип турар кижилерге бүрүзүңгө онзагай кичээлдер.

Айтырыг салыр телефоннар:
(39422) 2-71-37, 2-90-09, 89607781555
Полевая кудумчузу, 120.

Долгачар, келиңер, автошколаңың дуржулгалыг башкыларыңа өөрөдир, бедик мергежилдиг болуп, оруктарга чоргаар чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-те ТР-ниң
Өөрөдиге адырыңа хайгаарал албаны тывыскан.
Телевирлиг үндөзүңгө парлаан.

Школарга, ясли-садтарга тускай

(стендилер, табличкалар, адресстер болгаш чалалга, хүндүлүг бижикир...)

Организациялар-биле керээ езугаар ажилдап турар.

Өртектер чиигеттинген!

Кызыл хоорай, Калинин 23,
«Бизнес-инкубатор», офис 2.
Тел.: 8-923-269-0760

Телевирлиг үндөзүңгө парлаан.

Педиатр (бичии уруглар эмчизи)

база гастроэнтеролог (ижин-баар эмчизи) дуржулгалыг эмчи Нина Уйнуковна Доспанчик 18 харга чедир уругларны хүлээп турар.

Адреси: Кызыл хоорай,

Калинин кудумчузу, 3/3 кабинет 306.

Баш удур бижиттирип алыр телефон:
8-923-55-99-365.

ОГРН 315171900002116

Телевирлиг үндөзүңгө парлаан.

Чазалга

2016 чылдың январь 16-да үнгөн «Шын» солунуң 2-ги ар-нында «Уксаажыдылганы тодаргайлаары чугула» деп Борис Монгуштуң чүүлүндө «1990 чылдарның эгезинде Россияда бар мал-маганның күрүнө бүрүткелинде (тускай дептеринде) чүгле тыва хой, аъдывыс шын кири бижиттинген. Сарлык малывыс 2002 чылда бүрүткеттинген. Үе-дүптен бээр Тывага өстүрүп, азырап турганывыс тыва өшкүнүң орнунга совет дүккүр (ангор) уксааның өшкүзү кири бижиттинген» деп домактың соонда дараазында абзацты немей номчуур.

«Ыраккы Тожуда ивижилеривистиң шаг-шаандан бээр малдап келген тыва ивизи эвенк уксааның ивизи деп, а тыва тевевис моол теве кылдыр соора киригинген. Өгбелеривистиң азырап чораан, сүдүн саап ижи, эъдин кыжын чиш кылдыр чип, кежин дөжек кылып, аргамчы-сыдым, колун-чирим дээш, оон-даа өске дериг-херекселдер кылдыр ажыглап, өстүрүп чораан тыва инээ-вис ол күрүнө даңзында шуут чок».

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Пий-Хемского кожууна извещает о том, что в связи с технической ошибкой по извещению Монгуш Оксаны Олеговны в газете «Шын» от 12.11.2015 г. № 125 (18712) разрешенное использование земельного участка «животноводство» следует читать: «ведение личного подсобного хозяйства на полевых участках».

Начальник отдела земельных, имущественных отношений и архитектуры Кужугет Б.В.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторун хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, секретарь—2-30-69, редакторунуң оралакчызы—2-17-91, бухгалтерия—2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи—2-03-88. Реклама, чарлал килдизи—2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 4588. Номери парлааже дужааганы: график езугаар—21.00, херек кырында—18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника-лар адырыңа хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республи-талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткэ-Херчилелдин дугаары—ПН № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакция-туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш өске-даа фак-лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

ӨСКҮС САЛЫМ-ЧОЛ

Кызыл суду 25 харлыг Ивановтуң кадайыңа оваар-чогу-биле өлүмнүг аар кемдээшкиннерни чедиргени дээш х-көргөш, 8 чылда хосталгазын казып, шыңгыы чурум-негелд-эдил чазаар колонияга эрттирер кылдыр шииткен.

Истелге болгаш суд үезинде илерээни болза, Иванов кадайы бичии уругларының мурнунга арага ижиб оргаш, маргыжып эге-Ол кадайын хүннеп, чудуруу-биле хөй катап шашкылааш, буду-кадайының бажындан эгелээш, бүгү мага-бодунче тепкилээн-бижек алгаш, база элээн каш катап шашкылапкан түңнелинде, ка-ол-ла черинге чок болган.

Өг-бүлөгө ол ханныг арагалаашкынның түңнелинде, ийи б-уруглар авазы чок арткан, адазын олар 8 чыл көрбес.

Ч.М-Д

Кызыл хоорай судунуң дузалакчы

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар бол-өртээниң 50 хуузун баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибир-хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17», Интернациональная кудумч-зу, 115, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 3151719000004

Телевирлиг үндөзүңгө парлаан.